

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

26/2 (December/Aralık 2022), 917–935

Geç Osmanlı Döneminde Tefsir Tercümeleeri: *Tefsîr-i Mevâkib* Üzerinden Bir Değerlendirme

*Tafsir Translations in the Late Ottoman Period: An Evaluation on Tafsîr-i Mavâkib*

**Gülnur Külünkoğlu**

Dr., Bağımsız Araştırmacı

PhD., Independent Researcher

İstanbul, Türkiye

gulnorkulunkoglu@gmail.com orcid.org/0000-0003-2464-8170

**Article Information/Makale Bilgisi**

**Article Types/Makale Türü:** Research Article/Araştırma Makalesi

**Received/Geliş Tarihi:** 15 August/Ağustos 2022

**Accepted/Kabul Tarihi:** 281 November/Kasım 2022

**Published/Yayın Tarihi:** 15 December/Aralık 2022

**Pub Date Season/Yayın Sezonu:** December/Aralık

**Volume/Cilt:** 26 **Issue/Sayı:** 2 **Pages/Sayfa:** 917-935

**Cite as/Atıf:** Külünkoğlu, Gülnur. "Geç Osmanlı Döneminde Tefsir Tercümeleeri: *Tefsîr-i Mevâkib* Üzerinden Bir Değerlendirme". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (Aralık 2022), 917-935. <https://doi.org/10.18505/cuid.1162560>

Külünkoğlu, Gülnur. "Tafsir Translations in the Late Ottoman Period: An Evaluation on Tafsîr-i Mavâkib". *Cumhuriyet Theology Journal* 26/2 (December 2022), 917-935. <https://doi.org/10.18505/cuid.1162560>

**Plagiarism/İntihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

**Published by/Yayıncı:** Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology/Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

**Ethical Statement/Etik Beyan:** It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Gülnur Külünkoğlu).

**Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License:** Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Tafsir Translations in the Late Ottoman Period: An Evaluation on *Tafsîr-i Mavâkib*

“Mecâz oldu hakikat, hakikat oldu mecâz  
Yıkıldı esâsından eski mâlûmât”

Sadullah Paşa (öl. 1891)

**Abstract:** Translated works have an important place in Ottoman studies. Among the translations made in this period is tafsir translations. In the literature review, it was determined that various studies were carried out on tafsir translations. The works have been examined from various aspects such as their sources, whether they rely on narrative reports or not, Qur'anic sciences, language, and stylistic features. In these studies, it has been observed that the context in which tafsir translations emerged was not sufficiently analyzed. Translated works emerge in a social, cultural, and political environment. It should not be overlooked that the tafsir translations that emerged in different periods of Ottoman history were not the product of the same conditions. The subject of this study is the tafsir translations that emerged in the late Ottoman period. It is seen that the interest in tafsir translations increased in this period. One of these works is Ismâ'îl Ferrûkh Efendî's (d. 1840) *Tafsîr al-Mawâkib* which is a translation of Hüsain Vâ'iz Kâshifî's (d. 1504-1505) *Mawâhib al-'Aliyye*. *Tafsîr al-Mawâkib* was first published in 1865. It discussed in the media in the following period. This study aims to determine in which social, cultural, and political context the tafsir translations emerged focusing on the example of *Tafsîr al-mawâkib*. To achieve this aim, the contextual analysis method was used. This method examines the effect of the social, political, and cultural context in which the texts emerged on the emergence of the texts. According to various studies, one reason for emergence of *Tafsîr al-Mawâkib* is that it was suitable for Ottoman society because the translated work i.e. the *Mawâhib al-'Aliyye* was a mystical work, thus it appealed to the needs of the religious life of the Ottoman society, and secondly being in Turkish contributed to its influence and popularization. In addition to these, within the framework of the data obtained in this study, three main findings were determined that were influential in the interest shown in *Tafsîr al-Mawâkib*. In this respect, the study is shaped within the framework of the preference of the public as the audience, style and language factor, and the effect of the search for a new genre. In the final analysis, the reason why Ismâ'îl Ferrûkh Efendî translated *Tafsîr al-Mawâkib* is to make it easier for the people to understand the Qur'an on their own. Thanks to Ismâ'îl Ferrûkh Efendî's method, the ability to read will be sufficient for "understanding" and there will be no need for collective learning environments such as mosques. On the other hand, it can be said that the need for a new literary language, apart from Arabic and western languages, which received great attention during the modernization period, opened a new field for Ottoman Turkish. In this process, it is seen that established genres such as Arabic tafsirs and interlinear translations are at the center of the field of tafsir. However, it has been observed that these genres lost their influence with the change in the scientific hierarchy during the modernization period. In this context, the search for a genre that will appeal to new generations in the field of tafsir has influenced the emergence of Turkish tafsir translations. In the final analysis, when the *Tafsîr al-Mawâkib* is evaluated in terms of both the period in which it was copyrighted and published at frequent intervals, it can be described as the product of the social changes in which it took place. It is thought that the study will contribute to illuminating the popularity of Turkish tafsir translations in the late Ottoman period.

**Keywords:** Tafsir, Quran, Translation, Ottoman, *Mavakib*.

Geç Osmanlı Döneminde Tefsir Tercümelere: *Tefsîr-i Mevâkib* Üzerinden Bir Değerlendirme

**Öz:** İslami ilimlerde Osmanlı dönemi, uzun zaman hak ettiği teveccühü görmeyen bir dönem olmuştur. Bu suskunluk döneminin ardından çeşitli alanlarda Osmanlı merkezli çalışmalarda artış gözlenmiştir. Osmanlı dönemi üzerine yapılan çalışmalarda tercüme eserlerin önemli bir yer tuttuğu görülür. Bu dönemde yapılan tercümelelerin bir boyutunu da tefsir tercümelere oluşturmaktadır. Yapılan literatür taramasında tefsir tercümelere hakkında çeşitli çalışmalere yapıldığı tespit edilmiştir. Bu çalışmalarda tercüme eserler, kaynakları, rivâyet-dirâyet yönleri, Kur'ân ilimleri, dil ve üslup özellikleri gibi çeşitli yönlerden incelenmiştir. Ancak bu çalışmalarda tefsir tercümelere ortaya çıkış sebeplerinin yeterince izâh edilmediği görülmektedir. Tercüme eserler sosyal, kültürel ve siyasî bir ortam içinde ortaya çıkmaktadır. Osmanlı tarihinin değişik dönemlerinde ortaya çıkan tefsir tercümelere aynı şartların ürünü olmadığı gözden kaçırılmamalıdır. Bu bakımdan tercümelere sosyal ve tarihî bağlamından bağımsız olarak ele alınmaları, ortaya çıkış sebeplerini anlamamızı zorlaştırmaktadır. Bu çalışmanın konusunu geç Osmanlı döneminde ortaya çıkan tefsir tercümelere oluşturmaktadır. Bu bakımdan çalışmada geç Osmanlı döneminin sosyal, siyasî ve kültürel bağlamına odaklanılmıştır. Geç Osmanlı dönemi modernleşmenin etkisiyle pek çok değişimin önceki dönemlere göre hızla gerçekleştiği bir dönemdir. Bu değişikliklerden tefsir alanı da etkilenmiştir. Aynı zamanda bu dönemde tefsir tercümelere ilginin arttığı görülür. Bu dönemde teveccüh gören eserlerden biri de *Tefsîr-i Mevâkib* 'dir. *Tefsîr-i Mevâkib*, İsmail Ferrûh Efendî (öl. 1840) tarafından Hüseyin

Vâiz-i Kâşifi'nin (öl. 910/1504-1505) *el-Mevahibü'l-'Aliyye fi tefsiri'l-kelami'r-rabbaniye* isimli tefsirine yapılan tercümedir. *Tefsir-i Mevâkib*, 1830 yılında telif edilmesinin ardından ilk olarak 1865 yılında yayınlanmıştır. Bundan sonraki süreçte gerek tek gerek *Tefsir-i Tibyân* ile birlikte art arda baskılarıyla uzun yıllar gündemde olmuş ve dönemin gazetelerinde hakkında çok sayıda ilan çıkmıştır. Bu bağlamda Osmanlı'nın modernleşme döneminde Türkçe tercüme tefsirler içinde mühim bir yere sahip olan *Tefsir-i Mevâkib*'in ortaya çıktığı bağlam açısından incelenmesi önem taşımaktadır. Bu çalışma, Türkçe tefsir tercümelerinin art arda yayınlarla gündeme gelmesinde dönemin hangi sosyal, kurumsal, kültürel ve siyasî şartlarının etkisi olduğunu *Tefsir-i Mevâkib* örneğinde tespit etmeyi amaçlamaktadır. Türkçe tefsir tercümelerine yönelik teveccühün sebeplerinin Osmanlı'nın modernleşme döneminin devingen sosyal ve siyasî yapısının dikkate alınması ile aydınlatılacağı öngörülmüştür. Bu amacın gerçekleşebilmesi için çalışmada bağlamsal analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem, metinlerin ortaya çıktığı sosyal, siyasî ve kültürel bağlamın metinlerin ortaya çıkışına etkisini incelemeye yaramaktadır. Yapılan çalışmalarda *Tefsir-i Mevâkib*'in Osmanlı toplumunun yapısına uygunluğunun, tasavvufi bir eser olan Kâşifi'nin eserinin tercih edilmiş olmasının, halkın dini yaşantısının ihtiyaçlarını karşılayacak seviyede oluşunun ve Türkçe dil unsurunun eserin popülerleşmesinde etkili olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca literatür taramasında eserin tefsir ve tercüme yönteminin incelendiği görülmektedir. Bu çalışmada ise İsmail Ferruh Efendi ve *Tefsir-i Mevâkib* adlı eseri hakkında tanıtıcı bilgiler verilmiş, eserin tercüme ve tefsir yöntemine dair açıklamalar yapılmıştır. Bunların yanı sıra çalışmada elde edilen veriler çerçevesinde *Tefsir-i Mevâkib*'e gösterilen ilgide etkili olan üç temel bulgu tespit etmiştir. Bu bakımdan çalışma *muhatap kitle olarak halkın tercih edilmesi, üslub ve dil faktörü, yeni bir tür arayışının etkisi* çerçevesinde şekillenmektedir. Son tahlilde İsmail Ferruh Efendi'nin tercüme yapmasının sebebi, halkın Kur'an'ı kendi kendine anlamasını kolaylaştırmaktır. İsmail Ferruh Efendi'nin yöntemi sayesinde "anlama" için okuma bilme yeterli olacak ve cami gibi toplu öğrenim ortamlarına ihtiyaç kalmayacaktır. Bu yolla halkın Kur'an'ı anlama etkinliğinde geleneğin kırıldığı söylenebilir. Öte yandan modernleşme döneminde Arapça ve yüksek ilgi gören -Fransızca gibi- batı dillerinin dışında yeni bir yazın dili ihtiyacının Osmanlı Türkçesine yeni bir alan açmış olduğu söylenebilir. Bu durum Osmanlı Türkçesinde eser telifini artırmıştır. Modern öncesinde Arapça tefsirler ve satır-arası tercüme gibi yerleşik türlerin merkezde yer aldığı görülmektedir. Ancak modernleşme ile ilmi hiyerarşinin değişmesi bu türlerin etkisini azaltmıştır. Tefsir alanında yeni kuşaklara hitap edecek bir tür arayışı, Türkçe tefsir tercümelerinin ortaya çıkışına etki etmiştir. Son tahlilde *Tefsir-i Mevâkib*, hem te'lif edildiği hem de sık aralıklarla basıldığı dönem açısından değerlendirildiğinde içinde yer aldığı toplumsal değişimlerin ürünü olarak nitelenebilir. Çalışmanın geç Osmanlı döneminde Türkçe tefsir tercümelerinin popüleritesinin aydınlatılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Tefsir, Kur'an, Tercüme, Osmanlı, *Mevâkib*.

## Giriş

İslami İlimlerde Osmanlı dönemi, uzun zaman hak ettiği teveccühü görmeyen bir dönem olmuştur. Bu suskunluk döneminin ardından çeşitli alanlarda Osmanlı merkezli çalışmalarda artış gözlenmiştir. Osmanlı dönemi üzerine yapılan çalışmalarda tercüme eserlerin önemli bir yer tuttuğu gözlenmektedir. Bu dönemde yapılan tercüme bir boyutunu da tefsir tercümeleri oluşturmaktadır. Bu çalışma zamansal olarak Osmanlı'nın geç döneminde ortaya çıkan tefsir tercümelerini ve bu tercüme türlerinin popülerleşme sebeplerini İsmail Ferruh Efendi'nin *Tefsir-i Mevâkib*'i özelinde konu edinmektedir.

Osmanlı'nın son döneminde ortaya çıkan tefsir tercüme türleri hakkında yapılan çalışmalara bakıldığında tercüme türlerinin ortaya çıktıkları bağlamın yeterince ele alınmadığı görülmektedir. Eserler, kaynakları, rivâyet-dirâyet yönleri, Kur'an ilimleri, dil ve üslup özellikleri gibi çeşitli yönlerden incelenmiştir.<sup>1</sup> Örneğin *Tefsir-i Mevâkib*'in Osmanlı toplumunun yapısına uygunluğu, halkın dini yaşantısının ihtiyaçlarını karşılayacak seviyede oluşu ve Türkçe dil unsurunun bu ilgideki etkisi ifade edilmiştir.<sup>2</sup> Ancak geç Osmanlı döneminin etkisi yeterince değerlendirilmemiştir. *Mevâkib* tefsiri hakkında yapılmış müstakil çalışmalardan biri Merve Aldemir tarafından hazırlanan "Hüseyin Vâiz-i Kâşifi ve *Mevâkib* Tefsiri"<sup>3</sup> isimli yüksek lisans tezidir. Bu çalışmada hem Hüseyin Vâiz-i Kâşifi

<sup>1</sup> bk. Recep Arpa, "Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri" (Bursa, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005); Merve Aldemir, "Hüseyin Vâizî Kâşifi ve *Mevâkib* Tefsiri" (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

<sup>2</sup> Arpa, "Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri", 96-106; Orhan İyibilgin, "Tefsiri Mehmed Efendi ve Tibyân Tefsiri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 9/18, (2011), 387-404; İsmail Çalışkan, "Tefsiri Mehmed Efendi'nin Tefsir-i Tibyan Adlı Eserinin Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetindeki Yeri ve Dönemin Siyasî-Sosyal Yapısı İçin Anlamı", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*, ed. Bilal Gökkır vd. (İstanbul: İYV Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2011) I/ 231-233; Nurdane Güler, "Osmanlı Türkçesi ile basılmış tefsir neşriyatının Osmanlı toplumunun Kur'an tefsirine yaklaşımında yol açtığı değişim", *Kırkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi 2* (2016), 52-55.

<sup>3</sup> Merve Aldemir, "Hüseyin Vâizî Kâşifi ve *Mevâkib* Tefsiri", (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

(öl. 910/1504-1505!) hem de İsmail Ferrûh Efendi hakkında biyografik bilgiler verilerek eser, tefsir usûlü açısından ele alınmıştır. Eser hakkında ikinci yüksek lisans çalışması ise Fatma Aydın'ın hazırladığı “İsmail Ferrûh ve Tefsiru'l-mevâkib Adlı Eseri” adlı çalışmadır. Tefsir-i Mevâkib'in tefsir usulü ve Kur'an ilimleri açısından değerlendirildiği çalışmada eserin Osmanlı toplumuna uygunluğu ortaya konulmaktadır.<sup>4</sup> Konu hakkındaki bir diğer çalışma ise Ersin Çelik tarafından hazırlanan “19. Yüzyılda Bir Tefsir Klasiğinin Farsçadan Türkçeye Tercümesi: İsmâil Ferrûh Efendi'nin Tefsîr-i Mevâkib Adlı Eseri” isimli çalışmadır. Çalışma, Ferrûh Efendi'nin tercümesini eserin diğer tercümelere ile karşılaştırmakta ve tercümelere aralarındaki farklılara dikkat çekmektedir.<sup>5</sup> Bunun dışında eser hakkında çeşitli çalışmalarda kısa değerlendirmeler yapılmıştır.<sup>6</sup> Bu çalışma ise eserin tercüme ve tefsir yöntemine değinmekle birlikte bağlamsal analiz yöntemi vasıtasıyla Türkçe tefsir tercümelereinin ortaya çıktığı ve teveccüh gördüğü bağlamın analizine odaklanacaktır.

Türkçe tercüme meselesi çeşitli çalışmalarda çok eski tarihlere dayandırılmaktadır.<sup>7</sup> Özellikle Kur'an'ın doğu dillerine tercümesi ile ilgili tahminler bu alandaki Türkçe tercümelere tarihini X./XI. asırlara kadar götürmektedir.<sup>8</sup> Genel olarak Osmanlı dönemi Türkçe tercüme meselesinde tanzimatla birlikte başlayan sürecin öne çıktığı ve ulus devlet olgusunun etkisinin değerlendirildiği görülmür. Paker'in genel olarak tercüme alanında ifade ettiği “zamana özgünlük”ün<sup>9</sup> tefsir tercümelereini değerlendirmede de dikkate alınması gereken önemli bir unsur olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Son dönem Osmanlı'nın tefsir tercümelere ile önceki dönemin tercüme tefsirleri aynı şartların ürünü değildir. Türkçe tefsir tercümelereini konu alan bu çalışma, zamana ve bağlama özgünlüğü dikkate alarak son dönem Osmanlı'da Türkçe tefsirlerin teveccüh görmesinin sebeplerini *Tefsîr-i Mevâkib* özelinde aydınlatma amacındadır. Türkçe tefsir tercümelereinin art arda yayınlarla gündeme gelmesinde dönemin hangi sosyal, kurumsal, kültürel ve siyasî şartlarının etkisi olduğu ortaya konulacaktır.

### 1. Osmanlı Tefsir Tercümelereine Kısa Bir Bakış

Osmanlı tefsiri, içerik ve çeşitlilik açısından zengin bir birikimdir. Osmanlı döneminde Kutbuddîn İznikî (öl. 821/1418), Şehâbeddin Sivâsî (öl. 860/1456 [?]), Molla Gürânî (öl. 893/1488) gibi isimler tarafından Kur'an'ın tümünü tefsir eden çalışmaların yanında ayet ve sûre tefsirleri şeklinde Kur'an'ın belli bir bölümünü tefsir eden çalışmalar da sayıca çok fazladır. Beyzâvî (öl. 685/1286) ve Zemahşerî (öl. 538/1144) gibi âlimlerin tefsirleri üzerine yapılan şerh, hâşiye, ta'lik türü eserler de dönemin tercih edilen tefsir faaliyetlerindedir. Ulûmu'l-Kur'an ve konulu tefsir çalışmaları da yapılmıştır. Bu çalışmalarda kullanılan dil çoğunlukla Arapça olmakla beraber Osmanlı döneminin Türkçe tefsir çalışmalarının veya Türkçeye tercüme eserlerin de tefsir alanının önemli bir türü olduğu görülmektedir.<sup>10</sup>

Osmanlı döneminde sayıca az da olsa önemli bir te'lif türü olan Türkçe tefsir çalışmaları ve tercüme eserlerin başlangıcı Anadolu Selçukluları ve Beylikler dönemine dayandırılmaktadır. Anadolu Selçukluları dönemi, Selçuklu sultanlarının ilmî teveccühünün neticesinde önemli hizmetlerin gerçekleştirdiği bir dönem olmuştur. Bunun sonucunda İslam'ın sınır bölgesini güçlendirmek gayesiyle ilim adamlarının Doğu ülkelerinden Anadolu Selçuklu bölgesine geldiği nakledilmiştir. Doğudaki medreselerde pek çok alanda uzmanlaşmış olan ulema, Anadolu medreselerine gelmiş ve eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur.<sup>11</sup> Selçuklu hükümdarlarının aksine Anadolu beyleri Arap ve Fars kültürüne aşina olmadığı için kendi dillerine daha fazla özen göstermişlerdir. Selçuklular döneminde Türkçe eserlerin yaygın olmadığı ancak Anadolu beylerinin sahip oldukları “milli

<sup>4</sup> Fatma Aydın, “İsmail Ferruh ve Tefsiru'l-mevâkib Adlı Eseri”, (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

<sup>5</sup> Ersin Çelik, “19. Yüzyılda Bir Tefsir Klasiğinin Farsçadan Türkçeye Tercümesi: İsmâil Ferruh Efendi'nin Tefsîr-i Mevâkib Adlı Eseri”, Ed. Ahmet Hamdi Fırat, *Sahn-ı Semân'dan Dârü'l-Fünuna: Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Âlimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XIX. Yüzyıl*, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 241-269.

<sup>6</sup> bk. Abdülhamit Birışık, “Osmanlıca Tefsir Tercümelere ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin Mevâhib-i Aliyye'si”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 17/1 (2004), 63-64.

<sup>7</sup> bk. Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, (İstanbul: yy 1935), 30, 339.

<sup>8</sup> Mehmet Akif Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, (İstanbul: İFAV Yayınlar 2016), 41-48; Aydar, Hidayet *Uygurlarda Kur'an Çalışmaları*, *Biliğ: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 28 (2004), 137-171.

<sup>9</sup> bk. Sadık Yazar, “Bakir Bir Araştırma Sahası Olarak Osmanlı Tercüme Geleneği”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 60/1 (2020), 153-178.

<sup>10</sup> Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 69-96.

<sup>11</sup> Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir çalışmaları*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 70.

ruh” motivasyonu Kur’ân tercümesi, peygamber kıssaları, tıp, divanlar gibi pek çok türde Türkçe te’lif ve tercümelerin ortaya çıktığı dile getirilmiştir.<sup>12</sup> Din eğitim ve öğretiminde son derece önemli bir yeri olan Kur’ân’ın anlaşılmasına yönelik tefsir faaliyetlerinde de Türkçenin ön planda yer aldığı aktarılmıştır.<sup>13</sup> Beyler, hem kendilerinin ve hem de toplumun yazılan eserleri okuyup anlayarak istifade etmesi için Türkçe yazımı teşvik etmiştir.<sup>14</sup>

Fetih öncesi dönemde tefsir alanında da mevcut olduğu görülen Türkçe yazımda “toplumun genelinin faydalanması” kriteri etkili olmuştur. Bu bakımdan halkın seviyesi dikkate alınmış ve bu eserlerde ilmî anlamda yüksek bir seviye gözetilmemiştir. Kur’ân’ı anlamada daha çok sözlü kültürden faydalanan halkın ilmi seviyesinin düşük ve birikiminin az olması gibi sebepler eserlerin ilmî seviyesini belirlemiştir.<sup>15</sup> Halkın seviyesini gözetme amacı, Kur’ân’ın tamamını ihtiva eden çalışmaların aksine İhlas, Yasin, Mülk gibi sûreler üzerinde yapılan çalışmaların sayıca daha fazla olmasını etkilemiştir.<sup>16</sup> Bu coğrafyada daha kapsamlı tefsir ve tercüme faaliyetleri, XV. yüzyılın ortalarında başlamıştır. Bu bağlamda tam tercümelerin hepsinin Sultan II. Murat zamanında yapıldığı zikredilmiştir.<sup>17</sup> Fetih sonrasında da Osmanlı döneminde Türkçe tefsir tercümeleri yapılmıştır.<sup>18</sup> Bu eserler, tam ve eksik tefsirler olarak ikiye ayrılmıştır. Tam tefsirlerin genel olarak Ebu’l-Leys es-Semerkandî’nin (v. 375/985) *Tefsîru’l-Kur’ân* adlı eserinin tercümesi veya büyük oranda ondan yararlanarak oluşturulmuş telif-tercüme arası “adaptasyon tefsirler” olduğu beyan edilmiştir.<sup>19</sup> Alpaydın’ın Osmanlı döneminde Türkçe Tefsir geleneğini ele aldığı kapsamlı çalışmasında ulaştığı sonuçlara göre Türkçe tefsir alanında XIV. ve XV. yüzyıllarda görülen yoğunlaşma takip eden asırlarda seyrekleşmiştir. Ancak ıslahat ve tanzimat hareketlerinin etkisiyle XIX. yüzyıl ile ortaya çıkan çalışmalarda ciddi bir artış tespit edilmiştir.<sup>20</sup>

## 2. İsmail Ferrûh Efendi (öl. 1256/1840)

*Sicill-i Osmânî*’de kendisinden fâzil, âlim ve şâir vasıflarıyla bahsedilen İsmail Ferrûh Efendi, aslen Kırmıdır. 1211/1797 yılında Londra sefiri olmuştur. 1797-1800 yılları arasında İngiltere elçiliği vazifesini üstlenerek Osmanlı’nın ikinci elçisi olmuştur. 1240/1824’te Defterdâr-ı Şikkî sâlis olmuştur. 1256/1840’ta vefat etmiştir. Yahya Efendi Dergahı’na defnedilmiş ve daha sonra burası Yıldız sarayı bahçesine dâhil edilmiştir. *Mesnevi*’nin yedinci cildini manzûm surette tercüme etmiştir. Bu çalışmaların yanı sıra yazarın eserleri arasında bu çalışmaya konu olan *Mevâkib* tefsiri de zikredilmektedir.<sup>21</sup>

İsmail Ferrûh Efendi’nin XIX. yüzyılın ilk yarısında İstanbul’da daha çok edebî ve sanatsal konularda faaliyetlerde bulunan Beşiktaş Cem’iyet-i İlmiyesi olarak bilinen bir cemiyete mensup olduğu bilinmektedir. Tarih kaynakları cemiyetin toplantılarını İsmail Ferrûh Efendi’nin Ortaköy’deki yalısında yaptığını göstermektedir. Bu cemiyetin esas kişilerinin bazı ortak özelliklere sahip olduğu söylenmiştir. Bu şahıslar İslamî ilimlerle ilgilenmelerinin yanı sıra batı kültürüne karşı da ilgili olup, felsefe ve matematik gibi ilimleri de okumuşlardır. Zaman zaman bu kişiler hakkında Bektaşilikle suçlanma ve mezhepsiz addedilme gibi iddialar ortaya çıkmıştır. Fakat Kazım Yetiş tarafından bu suçlamaların bir kaynağa dayanmadığı beyan edilmiştir. İsmail Ferrûh Efendi de benzer ithamlar maruz kalmış ancak yazmakta olduğu tefsiri tamamlaması için Kadıköy’de oturmasına izin verilmiştir.<sup>22</sup>

<sup>12</sup> Mustafa Özkan, “Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Kur’ân Tercümeleri”, *Tarihten Günümüze Kur’an’a Yaklaşımlar*, (İstanbul: İYV Kur’an ve Tefsir Akademisi, 2010), 517-558; Mehmet Akif Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, 49-50.

<sup>13</sup> Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir çalışmaları*, 73.

<sup>14</sup> Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir çalışmaları*, 72; Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, 50.

<sup>15</sup> Güney, Ahmet Faruk, “Gaza Devrinde Kur’ân’ı Yorumlamak: Fetih öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir eserleri”, *DİVAN İlmî Araştırmalar* 18 (2005/1), 208.

<sup>16</sup> Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir çalışmaları*, 74.

<sup>17</sup> Güney, “Gaza Devrinde Kur’ân’ı Yorumlamak: Fetih öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir eserleri”, 208.

<sup>18</sup> bk. Hidayet Aydar, “Cumhuriyet Döneminde Türkçeye Tercüme edilmiş Kur’an Tefsirleri”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’an Tefsirine Hizmetleri-Tebliğler Müzakereler-*, ed. , (İstanbul: Ensar Yayınları 2012), 434-440.

<sup>19</sup> Hidayet Aydar, “Osmanlı Tefsir Kültürü Açısından Mühim Bir Eser; Bursa Ulucami 435 Numaralı Tefsir Nüshası”, *Turkish Studies*, 7/3 (2012), 309.

<sup>20</sup> Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, 266-268.

<sup>21</sup> Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî* (İstanbul: Matbaa-i Âmire ts.), 4/14; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (İstanbul: Matbaba-i Âmire, 1333), 1/394-395; Ömer Nasûhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, (Ankara: Diyanet İşeri Yayınları 1960), 2/ 562.

<sup>22</sup> bk. Kazım Yetiş, “Beşiktaş Cem’iyet-i İlmiyesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 1992), 5/552; İsmail Ferrûh Efendi hakkında yapılan ithamların ayrıntılı değerlendirmesi için bk. Aydın, “İsmail Ferruh ve Tefsiru’l-mevâkib Adlı Eseri”, 11-14.

### 3. Tefsir-i Mevâkib

*Tefsir-i Mevâkib*, İsmail Ferrûh Efendi'nin Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin (öl. 910/1504-1505) *Mevâhibü'l-'Aliyye* isimli tefsirine yaptığı tercümedir. Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, İran'ın Horasan bölgesindeki Sebzevar'da doğmuştur. Vaazlarıyla meşhur olduğu için Vâiz lakabı ve şiirlerinde kullandığı Kaşifi mahlasıyla tanınmıştır. Yazarın tasavvuf, şiir, tefsir, gizli ilimler gibi pek çok alanda yazılmış eserleri vardır. Tefsir alanında üç eseri mevcuttur. İlk eseri *Cevâhirü't-tefsir li-tuhfeti'l-emir* adındadır. Bu eserde Kur'an'ın başından Nisâ Sûresi 81. ayetine kadar olan kısım tefsir edilmiştir. Fakat müellif daha sonra bu eseri tamamlamaktan vazgeçmiştir. İkinci eseri *Mevâhibü'l-'Aliyye*, üçüncü eseri ise tasavvufi ağırlıklı olarak yazdığı *Câmiü's-sittin* adlı Yusuf Sûresi tefsiridir. Hüseyin Vâiz *Cevâhirü't-tefsir*'i tamamlamaktan vazgeçince 897-899 yılları arasında daha sade bir dille ve daha kısa olarak *Mevâhibü'l-'Aliyye* isimli tefsirini kaleme almıştır.<sup>23</sup>

Hint alt kıtası ve İran'da *Tefsîr-i Hüseyinî* olarak bilinen eser, bazı baskılarında *el-Mevâhibü'l-'Aliyye fi tefsiri'l-kelemi'r-rabbaniye* ismiyle ifade edilmiştir. Eser Farsça olup Ali Şîr Nevâî'ye ithaf edilmiştir. Yazıldığı dilde çokça baskısı yapılan eser pek çok dile tercüme edilmiştir. Bu diller arasında Osmanlı Türkçesi, Kazan-Tatar Türkçesi, Urduca ve Peştuca dilleri bulunmaktadır. Tefsirin bilinen altı Türkçe tercümesi bulunmaktadır. Kronolojik sıraya göre bu tercümelere; Ebül-Fazl Mehmet Efendi (öl. 982/1574) tercümesi, Selanikli Ali b. Veli b. Hamza (öl. 1590) Tercümesi, Şeyh Ömer Adûlî Niğdevî Tercümesi, Gurabzâde Ahmed en-Nasîh'in *Zübedü'l-Âsar'il-Mevâhib* ve'l-Envar'ı, İsmail Ferrûh Efendi (öl. 1256/1840-1) Tercümesi ve Muhammed Sadık İmankulî (öl. 1911!) Tercümesidir.<sup>24</sup> Son olarak ise *el-Mevâhibü'l-'Aliyye*, Tahirü'l-Mevlevî tarafından Fatîha ve Bakara Sûreleri Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Tahirü'l-Mevlevî, İsmail Ferrûh Efendi'nin Kâşifi'nin yöntemine muvafık olmadığını belirterek tercümede kullandığı yöntemi eleştirmiştir. Mevlevî ise tercümesinde Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin eserine sadık kaldığını ifade etmiştir.<sup>25</sup>

Eserin XVI. asır ve XIX. asırlar arasında tercüme edilmesi ve daha sonra çokça baskısının yapılması Kâşifi'nin şahsına duyulan güvene bağlanmıştır. Kâşifi, tasavvuf tarihi açısından son derece önemli olan Herat-Horasan bölgesinde yetişmiştir. Nakşibendilik açısından önemli şahsiyetler olan Ali Şîr Nevâî (öl. 906/1501) ve Abdurrahman Câmî (öl. 898/1492) ile yakın dostlukları olan Kâşifi, bu ilişkileri sebebiyle din ile irtibatı tasavvuf üzerinden yürüyen Osmanlı toplumunda sevilen bir şahsiyet olmuştur. Zira Osmanlı toplumu dinî bilgi ihtiyacını vâizlerin veya tasavvuf erbabının yazılı ve sözlü beyanlarından karşılamaktadır. Eserinin muhtevasındaki tasavvufi ve ahlaki temalar da diğer bir tercih sebebi olarak görülmüştür. Toplumun sosyal yapısına uygun olan bu eser, toplum tarafından uzun yıllar kaynak eser olarak tercih edilmiştir.<sup>26</sup>

Modern döneme yaklaşıldığında ise eser, İsmail Ferrûh Efendi tarafından 1830'da tercüme edilmesinin ardından ilk olarak 1865'te basılmıştır. Daha sonra 1870, 1879, 1899, 1902-1903, 1905, 1906 yıllarında peş peşe baskıları yapılmıştır. 1959 yılında ise eser, Süleyman Fahir tarafından latin harflerine aktarılmıştır.<sup>27</sup> Ayrıca Ahmet Ağırakça, İsmail Ferrûh Efendi'nin *Mevâkib* tefsirini esas alan bir meal hazırlamıştır.<sup>28</sup> Bu açıklamalar göstermektedir ki *Mevâkib* 1865'teki ilk basımından itibaren 1997'de Ağırakça tarafından hazırlanan meale kadar geçen süre zarfında 130 küsur yıl boyunca baskıları ve etkileriyle gündemde olmuştur.

Tefsir tercümelerinin yaygınlık derecesi, baskı sayıları ve gazete ilanları üzerinden de incelenmiştir. Özendirici ve teşvik edici mahiyette olan bu ilanlar, tercüme-tefsirlerin yayılmasında etkili görülmüştür. Buna göre hakkında en fazla ilan çıkan eser ise *Mevâkib* tefsiridir.<sup>29</sup>

<sup>23</sup> Adnan Karaismailoğlu, "Hüseyin Vâizî Kâşifi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1999), 19/16.

<sup>24</sup> bk. Abdülhamit Birışık, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri: Tebliğler Müzakereler*, haz. İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz, (İstanbul: Ensar Yayınları 2012).

<sup>25</sup> bk. Recep Arpa, "Tâhirü'l-Mevlevî'nin Tefsîr-i Hüseyinî Tercümesi'nden Bir Numûne", *Usûl: İslam Araştırmaları*, 21 (2014), 129-146.

<sup>26</sup> Abdülhamit Birışık, "Osmanlıca Tefsir Tercümelere ve Hüseyin Vâizî Kaşifi'nin Mevâhib- Aliyye'si", *İslami Araştırmalar Dergisi* 17/1 (2004); a.mlf, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 218.

<sup>27</sup> bk. Hüseyin Vâizî Kâşifi, *Mevâkib Tefsiri: Kur'an-ı Kerim ve Meali*, çev. İsmail Ferruh Efendi, sad. Süleyman Fahir, (İstanbul: Bütün Kitabevi 1959). Arpa tarafından Süleyman Fahir'in sadeleştirmede eklemeler ve çıkarmalar türünden bazı değişiklikler yapıldığı tespit edilmiştir. Mesela Âl-i İmrân sûresinin başında hurûf-i mukatta ile ilgili yapılan açıklamayı ve Bakara sûresinin son âyetlerinin fazileti ile ilgili rivâyetten sadece birini neşrine almamıştır. bk. Recep Arpa, "Ayıntâbi Mehmed Efendi'nin Tıbyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri", 14.

<sup>28</sup> Dücane Cündioğlu, *Kur'an Çevirilerinin Dünyası*, (İstanbul: Kapı Yayınları 2011), 85; bk. Ahmet Ağırakça ve Beşir Eryarsoy, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meâli*, (İstanbul: Buruc yayınları 1997).

<sup>29</sup> bk. Recep Arpa, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da gazete ve dergi ilanlarında yer alan tefsir ilanları", *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi*, 16 (Aralık 2011).



gereğesiyle vereceklerinin yarısını vermeyi kalanı ise gelecek yıl vermeyi teklif ettiklerini nakletmiştir. Bunun üzerine bu ayet nazil olmuş ve sadece ra's-i mallarını almışlardır.<sup>41</sup>

Eserde Kur'an'ın Kur'an'la tefsirine de yer verilmiştir. Nebe Sûresi'nin فِيهِ مَخْتَلِفُونَ<sup>42</sup> ayetinin tefsirinde Mekke halkının ba's hakkındaki ihtilaflarını إِلَّا حَيَاتِنَا الدُّنْيَا<sup>43</sup>، إِنَّ هِيَ<sup>44</sup>، بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْهَا<sup>45</sup> ayet-i kerimleri ile açıklamıştır.<sup>46</sup>

Eserde sûre ve âyetlerin fazileti hakkında açıklamalar nakledilmiştir. Mesela Bakara Sûresi'nin son iki ayeti hakkında Beydâvî'den şöyle aktarmıştır; “Halayiki halk itmeden iki bin yıl önce Bakara Sûresi'nin sonundaki iki ayeti yed-i kudretiyle ketb edip onu cennet hazinesinden inzal eyledi. Kim ki o ayetleri yatsıdan sonra okursa bütün gece ibadetle kaim olmuş gibi sevablanır.” Başka bir rivâyet ile Bakara Sûresi'ni okumanın bereket, onu terk etmenin ise pişmanlık olduğunu aktarır. Ayrıca Bakara Sûresi'ni okuyana shairler sihre kadir olamayacaktır.<sup>47</sup> Ayetü'l-kürsî olarak bilinen Bakara Sûresi 256. ayetinin ise Kur'an'ın en şerefli ayeti olduğunu belirtmiştir. Hadis-i şerifte Ayetü'l-kürsî'nin sâk-ı arşın yanında Allah'ı takdis ettiği nakledilmiştir.<sup>48</sup>

Müteşabih ayetler hakkında Al-i İmran Sûresi 7. ayette

“...bazı ayetler mücmelattır ki zahirde müteşabih ve meani-i dakikeyi şâmil olmakla teemmül ve i'ânete muhtaçtır. Amma kalblerinde kelam-ı ilahiyede şek ve şüpheleri olan kimseler, ayetleri te'vil ve fitne talebiyle kendü zu'munca Kur'an'dan ayat-ı müteşabihâta tabi olurlar. Halbuki ayât-ı müteşabihâtın te'vilini Allah'tan başka kimse bilmez. İlimde sebat ve metaneti olanlar “Biz ilimle inandık ki muhkematın ve müteşabihâtın küllisi rabbimizin tarafındandır” derler” şeklindeki açıklamalarda görüldüğü gibi müteşabih ayetlerin bilgisinin Allah'a mahsus olduğu görüşündedir.<sup>49</sup>

Nesh hakkında Bakara Sûresi 106. ayet ve Nahl Sûresi 101. ayette “mesalih ve muktezâyı vakt” ile neshin mümkün olduğuna işaret eder.<sup>50</sup> “Allah-ü Teâla, hüküm ve maslahat cihetiyle nesh, tağyîr ve tenzilinde vakit ve hale göre kullarına aslah olanı bilir.” diyerek nesh hakkında maslahata dayanarak açıklama getirmiştir.<sup>51</sup>

Eserde ahkâm konuları çok ayrıntılı olmadan izah edilmiştir. Örneğin iddet hakkındaki ثَلَاثَةَ فُرُوعٍ ifadesi üç defa hayız ve temizlik olarak açıklanmıştır.<sup>52</sup> Başka bir örnek vermek gerekirse Ahzâb Sûresi 4. ayetteki ziharda kefarete gerektiğinin fıkıh kitaplarında yazılı olduğu ifade edilmiş, ayrıntılı açıklama yapılmamıştır.<sup>53</sup>

Mukaddimede her ne kadar hikâye türü anlatımlardan kaçınıldığı belirtilse de müellifin eserde tasavvufi içerikli anlatımlara başvurduğu da görülmüştür. Mesela Musa-Hızır kıssası olarak bilinen kıssanın anlatıldığı Kehf Sûresi 59-81. ayetlerinde bilge şahsın davranışlarını açıklarken duvarı doğrultmanın hikmetinin açıklandığı bölümde (denildi ki kaydıyla) Kenz'in “altın- gümüş”, “ilim kitapları” ve meşhur olan yoruma göre ise “altından bir levha” olduğu belirtilmiştir. Hazinenin mahiyetine dair bu açıklamalarla dünyadan yüz çevirme, dünyaya dalmaktan sakındırma söz konusu olup takdire rıza teşvik edilmektedir. Asıl hazinenin bu hasletler olduğu vurgusu hâkimdir.<sup>54</sup> Bu levhanın üzerinde yazılı olan metin ise şu şekilde verilmiştir:

“Bismillahirrahmanirrahim Taaccüb ederim ol kimselere ki kaza ve kadere imanı olup gam çeke ve dahi rızık Allah'tan olduğunu bilirken zahmet çeke ve dahi mevdi tasdik ederken ferah ve sürurda ola ve dahi hesab-ı kıyamete imanı var iken vaktini gafletle geçire ve dahi dünyanın inkılabını bilirken ona nice gönül bağlaya. Lailahe illallah Muhammedü'r-resûlullah.”<sup>55</sup>

<sup>41</sup> İsmail Ferrûh, *Tefsîr-i Mevâkib*, 2/83.

<sup>42</sup> en-Nebe 78/3.

<sup>43</sup> el-En'am 6/29, el-Mü'minûn 23/37, el-Câsiye 45/24.

<sup>44</sup> en-Neml 27/66

<sup>45</sup> Yûnus 10/18.

<sup>46</sup> İsmail Ferrûh, *Tefsîr-i Mevâkib*, 2/380.

<sup>47</sup> İsmail Ferrûh, *Tefsîr-i Mevâkib*, 1/87.

<sup>48</sup> İsmail Ferrûh, *Tefsîr-i Mevâkib*, 1/74.

<sup>49</sup> İsmail Ferrûh, *Tefsîr-i Mevâkib*, 1/89.

<sup>50</sup> İsmail Ferrûh, *Tefsîr-i Mevâkib*, 2/29.

<sup>51</sup> İsmail Ferrûh, *Tefsîr-i Mevâkib*, 2/ 464.

<sup>52</sup> İsmail Ferrûh, *Tefsîr-i Mevâkib*, 2/ 64.

<sup>53</sup> İsmail Ferrûh, *Tefsîr-i Mevâkib*, 2/ 209.

<sup>54</sup> İsmail Ferrûh, *Tefsîr-i Mevâkib*, 2/18.

<sup>55</sup> İsmail Ferrûh, *Tefsîr-i Mevâkib*, 2/18.



Eser, çeviri yöntemi bakımından yakın türdeki tercüme-tefsirlerden ileri düzeydedir. Tefsir tercümelerinde ayet-i kerimeler genellikle parça parça/kelime kelime tercüme edilmiştir. Ayrıca söz dizimi bakımından Arapça cümle yapısı esas alınmıştır. *Tefsîr-i Mavâkib*'de ise ayetler bütün olarak tercüme edilmiştir. Türkçe söz dizimine uygun bir çeviri söz konusudur. Mesela aynı türden eserlerde aşağıdaki örneklerde verilen tercüme şudur:

الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَىٰ أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (Yâsîn 36/65)

*Cevâhiru'l-esdâfta* “Bugün /mühür ururuz /onların ağızları üzerine/ ve söyler bize/ elleri/ ve tanıklık verir/ ayakları/ şuna ki/ kazandı.”<sup>56</sup>

*et-Tefsîrü'l-Cemâlî*'de “Bugün /mühür ururuz/ onların ağızları üzerine/ ve söyleşir bizimle/ onların elleri/ ve şahadet eder/ onların ayakları/ ol şey ile ki oldular/ onu işleyici.”<sup>57</sup>

*Tefsîr-i Mavâkib*'de “Bugünde biz onların ağızına mühür vad'ıyla kelimelerden men ederiz. Ve onların dünyada kesb ettikleri amellerini elleri bize söyler ve ayakları şahadet ederler.”<sup>58</sup> şeklinde verilmiştir.

Dilin sadeliği ve Türk dili yapısına uygun cümle düzeyinde tercüme yönteminin benimsenmesi ile *Tefsîr-i Mavâkib*'in satır arası tercümelerle kıyaslandığında üstün bir niteliğe sahip olduğu söylenebilir de satır arası tercümelerin de kelime kelime tercümeden ibaret olmadığı ve tefsîri açıklamalara yer verildiği gözden uzak tutulmamalıdır.<sup>59</sup> *Tefsîr-i Mavâkib*'in “eski”yi eleştirerek ortaya çıkmış bir eser olmasına rağmen içeriği ve yöntemi itibarıyla yenilikçi bir eser olduğu söylenemez. Eserin tercüme olmasının da bu durumda etkili olmuş olması muhtemeldir. Ancak eserin harfi bir tercüme olmamasına rağmen İsmail Ferrûh Efendi'nin yenilikçi yorumlara yer vermemesinde halkın faydasını ön planda tutması etkili olmuştur.

#### 4. Geç Osmanlı Döneminde Tefsir Tercümelerinin Sosyal Bağlamı

##### 4.1. Halk için Türkçe Tefsir Tercümeleleri

Modernleşme dönemi Osmanlı toplumunda hümanistik anlayışın güçlenmesi ile bireyselleşmenin yükseldiği görülmektedir. Bu dönemde askeri, siyasî ve kurumsal dönüşümler ilmi sahada özgürlük temelinde değişim taleplerini gündeme getirmiştir. Bu değişimler arasında en dikkat çekenini İslam düşüncesindeki hiyerarşik ilmi yapının yıkılması olmuştur. “İslam'da ruhbanlık yoktur” söyleminin yaygınlaşması ilmi otoritenin gereksiz görülmesine yol açmıştır. Hilafet ve saltanat kurumlarının otoritesinin sarsılması ile ulemanın da etkinliği sarsılmış ve üst bürokrasi için modernleşmenin gerçekleşmesinde daha rahat bir ortam sağlanmıştır.<sup>60</sup>

Osmanlı'nın yeni memurları, modern alanlarda eğitim almaya başlayınca klasik ulema, “dünya işleri”ndeki hâkimiyetini kaybetmeye başlamıştır.<sup>61</sup> Bu durumda yenilik taraftarı yüksek bürokrasinin ulema sınıfını yapılacak değişikliklerde engel olarak görmesi de etkili olmuştur. Yüksek bürokrasi, yenileşme amaçlı faaliyetlerde ulema sınıfından olmayan ve kendileri için engel teşkil etmeyen yeni dönem aydınlarını tercih etmiştir.<sup>62</sup> Böylelikle devlet üzerinde ilmiye ve seyfiye sınıflarına kıyasla bürokratların etkinliği artmıştır. Avrupa ile ilişkileri ve batı bilgisine aşina olmaları gibi sahip oldukları avantajlar, aydınlara devleti ve toplumu yeniden tanzim etme imkânını vermiştir. Osmanlı son dönem aydınlarının bu şartlarda yeni bir elit sınıf olarak doğduğu görülmektedir.<sup>63</sup> Bu çalışmaya konu olan Osmanlı aydınlarından olan Londra büyükelçiliği yapmış (1797-1800) İsmail Ferrûh Efendi de toplumun batılılaşmasında etkin rol oynamıştır. Elçilik vazifesi sonrası Osmanlı topraklarına dönen diğer elçiler gibi İsmail Ferrûh

<sup>56</sup> bk. *Cevâhiru'l-Asdâf*, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya, 191, Yâsîn 36/65.

<sup>57</sup> bk. Muhammed Cemaleddin Hindi Dihlevi, *et-Tefsîrü'l-Cemali ale't-tenzili'l-Celali*, haz. Mevlana Muhammed Hayreddin Han Hindi Haydarabadi, (Bulak: Matbaa-i Hidviyye, 1294), Yâsîn 36/65.

<sup>58</sup> İsmail Ferrûh, *Tefsîr-i Mavâkib*, 2/250.

<sup>59</sup> Mukayese için bk. Muhammed b. Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi, Hz. Ahmet Topaloğlu, (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları 1976).

<sup>60</sup> İsmail Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak: Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih Medeniyet*, (İstanbul: Dergah Yay, 2. Basım, 2018), 81 vd.

<sup>61</sup> Mustafa Tekin, “Osmanlı'da Ulemadan Aydına Dönüşüm Süreci: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Marife* 1 (Bahar 2004), 232.

<sup>62</sup> Recep Şentürk, “Fıkıh ve Sosyal Bilimler Arasında Son Dönem Osmanlı Aydınını”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 4 (2000), 136.

<sup>63</sup> İbrahim Şirin, “Sadullah Paşa'nın 19. Asır Manzumeleri Bağlamında Osmanlı'da Bilginin Toplumsal Tarihine Bir Bakış”, *Sosyoloji Dergisi* 3/15 (2007/2), 53-54.

Efendi de III. Selim ve II. Mahmut'un destekçilerinden olmuştur. Ferrûh Efendi'nin özellikle Osmanlı'nın son dönemlerinde kültür hayatının batılılaşması açısından ciddi derecede etkileri olduğu ifade edilmiştir.<sup>64</sup>

İlmi alandaki özgürlük taleplerinin etkisi ile hiyerarşik ilmi yapının yıkılarak bürokrasinin yükselişinin yanı sıra eşitlikçi söylemin yayılması, son dönem Osmanlı'da İslâmi birikime ulaşma noktasında daha "demokratik" bir ortam sağlamıştır.<sup>65</sup> Wilson tarafından bu dönem, "İslâmi bilgiye daha geniş bir erişimin sağlandığı ve Kur'ân tefsiri türünün yeniden şekillendiği bir dönem" olarak nitelenmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan bu tür İslami birikim, daha sade bir dille daha düşük bir entelektüel donanıma sahip olan okuru hedeflemiştir.<sup>66</sup> Bu yaklaşımın bir örneği olarak modernleşme döneminin önemli isimlerinden olan Mehmet Akif Sebîlü'r-reşad dergisinde yayınlanacak yazıları şöyle nitelemektedir:

"...Görülecek eserler kaba olacak saba olacak; lakin yerli malı olacak,...mümkün olduğu kadar halka söyleyecek eserler meydana getireceğiz. Yoksa havas için yazı yazmaya yeltenecek derecede sersem değiliz. Zaten altıyüz bu kadar seneden beri havassı düşünme düşünme avam olmuş gitmişiz."<sup>67</sup>

Osmanlıda "Halk Müslümanlığı", tekke ve cami kültüründen beslenirken medresede daha yüksek düzeyde ilmi faaliyetler devam etmiştir.<sup>68</sup> Ancak modernleşme sürecinde ilmi hiyerarşinin yıkılmasıyla muhatap kitleye uygun metin üretme çabası sonucunda Osmanlı okurunun Kur'ân ile ilişkisinde bir dönüşüm söz konusu olmuştur. Cami ve dergâhlarda menkıbevi tarzda ya da medreselerde Arapça tefsirlerle gerçekleşen sözlü öğrenim, yerini daha büyük bir kitlenin Kur'ân ile basılı tercüme ve tefsirlerle bağlantı kurmasını sağlayan doğrudan öğrenim biçimine bırakmaya başlamıştır.<sup>69</sup>

Halk için tefsir mottosunu güçlendiren olgulardan biri de matbaanın yaygınlaşmasıdır. Zira sadece tercümelerin ortaya çıkması yaygınlaşmasını garanti etmemektedir. Ancak pek çok alanda olduğu gibi matbaanın Osmanlı topraklarında yaygınlaşması sadece basılı eserleri yaygınlaştırmamıştır. Basılı eserlerin yaygınlaşması, bilgi anlayışında paradigmatik bir dönüşüme de kapı aralamıştır. Özellikle Tanzimat döneminin eğitim, hukuk ve idarî alanları "yeniden düzenleme ruhu", tercümeyle de yönlendirmiş ve reform sonrası yeni kurumlara kaynak sağlayacak eserlerin oluşturulması amaçlanmıştır. Çeşitli kurumlar ortaya çıkmıştır; Bâb-ı Âli Tercüme Odası, Encümen-i Dâniş, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve gazeteler bu amaçla işlev görmüştür.<sup>70</sup>

Genel olarak tercümeyle bilgi anlayışının değişmesi ve kurumsal dönüşüm için gerekli fikri alt yapının sağlanması gibi tefsir tercümelere de dolaylı olarak kurumsal dönüşüme hizmet etmektedir. Mesele sadece Kur'ân'ın veya tefsirinin tercümesi olmayıp yukarıda işaret edildiği gibi tercüme etkinliği, geleneksel ulema sınıfının etkisinin kırılması anlamını da taşımaktadır. Berkes, medresenin Kur'ân'ın tercümesine hatta basılmasına bile karşı çıkmasını bu gerekçeyle açıklamıştır.<sup>71</sup> Ulemanın bilginin yaygınlaşarak medrese dışına çıkmasını tehlike olarak gördüğü kabul edilse de eserlerin basımı, bilgiye ulaşmada sadece kolaylık olarak algılanmadığı gibi<sup>72</sup> sadece eşitlik olarak da değerlendirilemeyecek boyuttadır. Özellikle dışardan gelen eserlerin basımında denetlemeler ve dini eserlerin basımında daha titiz bir kontrol söz konusu olmasına rağmen<sup>73</sup> dini eserlerde basımın gerçekleşmesi paradigmatik olarak geleneğin kırıldığını göstermektedir.

Öte yandan genel olarak tercüme sahasında 1850-1914 yılları arasındaki dönem, "Osmanlı tercüme çağı" olarak adlandırılmıştır.<sup>74</sup> Bu durum genelde tüm bilim dallarında özelde ise tefsirde büyük değişikliklere sebep olmuştur. Daha önce yazma

<sup>64</sup> Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, (Ankara: TDV Yayınları 1994), 13.

<sup>65</sup> Wilson, *Milliyetçilik Çağında Kur'an Tercümelere*, 108.

<sup>66</sup> Wilson, *Milliyetçilik Çağında Kur'an Tercümelere*, 109.

<sup>67</sup> Mehmet Akif Ersoy, "Edebiyat", Sebîlü'r-reşad 8/183, 1327-1330, 10 akt. Brett Wilson, "Mehmet Akif Ersoy ve Kur'an'a Erişim", *Direnen Meal: Akif Meali*, ed. Recep Şentürk, (İstanbul: Mahya, 2016), 42.

<sup>68</sup> Çalışkan, "Tefsîri Mehmed Efendi'nin Tefsîr-i Tibyân adlı eseri", 232.

<sup>69</sup> Wilson, *Milliyetçilik Çağında Kur'an Tercümelere*, 110.

<sup>70</sup> Saliha Paker, "Tanzimat Döneminde Avrupa Edebiyatından Çeviriler: Çoğul Dizge Kuramı Açısından Bir Değerlendirme", çev. Ali Tükel, (yy.*Metis Çeviri*, 1987), 32-33.

<sup>71</sup> Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 4. bs, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 257.

<sup>72</sup> bk. Tekin, "Osmanlı'da Ulemadan Aydına Dönüşüm Süreci: Sosyolojik Bir Yaklaşım", 232.

<sup>73</sup> Necmettin Gökçir, *Tanzimattan Günümüze Din-Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı*, (İstanbul: İFAV Yayınları 2015), 28.

<sup>74</sup> bk, Saliha Paker, "The Age of Translation and Adaptation, 1850-1914: Turkey", ed. Robin Ostle, *Modern Literature in the Near and Middle East 185-1970*, (Londra: Routledge 1991); Wilson, *Milliyetçilik Çağında Kur'ân Tercümelere*, 109.

halde olan veya yeni te'lif edilen tefsir eserleri geniş kitlelerle buluşma imkânı elde etmiştir. 1835'teki<sup>75</sup> ilk matbû tercüme olan *Tibyân*'ın ardından II. Meşrutiyet'e kadar yeni tercüme basılmıştır.<sup>76</sup> Bu vesileyle daha önce ancak belli bir ilmî birikim gerektiren tefsire sadece ana dilde okuma bilme şartını yerine getiren herkes ulaşabilmiştir. Önceki dönemlerde Kur'an'ın tercümesi ve tefsir tercüme ile öğrencilerin işini kolaylaştırmak amaç iken sonraki dönemlerdeki tercüme yayınlarda geniş kitlelerin düşünüldüğü görülmektedir.<sup>77</sup>

XIX. asırda yapılan İsmail Ferrûh Efendi'ye ait *Mevâkib* baskılarının sık aralıklarla yedi kez yapılması da bahsedilen toplumsal değişikliklerle ilgilidir. Bu dönemin önemli eserlerinden olan *Mevâkib*, müellifinin telif gerekçesinde de görüldüğü gibi toplumun ihtiyacını karşılamak gayesiyle telif edilmiştir. Eserin mukaddimesinde İsmail Ferrûh Efendi, Türkçe tercüme tefsirlerin kelime kelime/ satır arası tercüme şeklinde yapılmasından duyduğu rahatsızlığı belirterek kendisinin ayet-i kerimleri tam bir şekilde tercüme edecek ve manaları düzgün yansıtacak bir tercüme niyetini uzun zamandır taşıdığından bahseder. Hem Arapçaya vakıf olmayanların anlamasına kolaylık sağlayacağı için hem de mushaf-ı şerif hatmi murat edenlere tefsirli bir hatim imkânını sunacağı için bu özelliklerde bir tercüme yapmak istemiştir. Bu sebeple kendisine kaynak eser olarak Hüseyin Vâizî Kâşifi'nin *Mevâhib-i Aliyye*'sini seçtiğini zikreder. Çoğunlukla bu eserden tercüme yapsa da kendi ifadesiyle *Tibyân*, *Keşşâf* tefsirlerinden ve *Beydâvî* ve *Hâzin*'in tefsirlerinden de faydalanmıştır. Ancak bu kaynaklardaki çeşitli hikâyeleri ve esbâb-ı nüzûlle ilgili nakillerin tamamını avamın anlamasına ve istinsaha kolaylık sağlaması amacıyla eserine almadığını beyan etmiştir.<sup>78</sup>

İsmail Ferrûh'un bu açıklamaları, Türk diline sahip olan halka Türkçe bir tefsir verme amacını göstermektedir. Onun temel motivasyonu, Arapça bilmeyen halkın Kur'an'ı anlamasını sağlamak iken diğer yandan satır arası tercüme<sup>79</sup> yetersiz görerek daha düzgün bir tercüme hedeflemektedir. Bu da Osmanlı'da Türkçe Kur'an tercümeleminin erken dönemlerden itibaren yapılan bir türü olarak satır arası formatın kullanışlılıktan uzak olduğu fikrinin Ferrûh Efendiye motivasyon sağladığını göstermektedir. Buradaki kullanışlılıktan uzaklık eleştirisi, satır arası tercümenin genel anlamda kelime anlamı odaklı parçalı bir tercüme olarak anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Halbuki satır arası tercüme de anlamın zihinlere yerleşmesini destekleyecek şekilde tefsiri açıklamalarla desteklenmiştir. Tercümelemin dört türünden bahsedilmiştir: Satır arasına kelime kelime tercüme yapıldığı tür, satır arasına kelime kelime tercüme edilen âyetin kısa veya uzun tefsirinin yapıldığı tür, satır arasında âyetin anlamı verilip sonra uzun tefsirinin yapıldığı tür, kelime kelime yapılan tercümelemin tefsirle aynı satırda yer aldığı ve ara sıra uzun tefsirlere yer verilen tür.<sup>80</sup>

Satır arası tercümenin öğreticinin sözlü açıklamalarıyla desteklenmesi ihtimali bu tercüme türünde anlama isabetin sıradan bir tercümeden daha başarılı olabileceğini düşündürmektedir. Zira satır arası tercümelemlerde yer alan tefsiri açıklamalar da bunu desteklemektedir. *Mevâkib* türü eserlerle okuma-yazma bilen halk, öğreticinin sunduğu sözlü açıklamalardan soyutlanarak basılı tercümedeki açıklama ile yetinmek durumunda kalacaktır.

İsmail Ferrûh Efendi'nin eserin tercümesi ile halkın Kur'an'ı anlamasını amaçlaması, bu dönemde hedeflenen "anlama" olgusunun muhtevasını tespit etmeyi gerektirmektedir. Öncelikle eserin basılı olması, kolay erişimi sağlama noktasında önemli ama yeterli bir gerekçe değildir. Zira basılı eserleri edinmenin kolaylaşmasını edinilen her eserin anlaşılmasında kolaylık sağladığı anlamında düşünmek makul değildir. Modern öncesi dönemde halkın istinsah yoluyla tefsirlere sahip olması zor olsa da Kur'anî bilgiye erişimin zor olmadığı söylenebilir. Örneğin Ebu'l-Leys es-Semerkandî'ye ait tefsirin tercümeleminin çokluğu ve asırlarca takip edilmesi de bunu gösterir niteliktedir.<sup>81</sup> Diğer yandan eserin halkın diline tercümesi de "anlama" için yeterli değildir, halkın eserin dilini okuyabilmesi de gereklidir. Bu bakımdan özellikle 1850 sonrası yapılan tercüme yayınların artması ile ezber eğitiminin

<sup>75</sup> Recep Arpa, "İlk Matbu Türkçe (Osmanlıca) Tefsir: *Tibyân* Tefsiri", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü Ve Tefsir Çalışmaları-I*, ed. Bilal Gökçür vd., (İstanbul: İYV Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2011), 247-248.

<sup>76</sup> Murat Kaya, "Tanzimat sonrasındaki Tefsir faaliyetleri", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine hizmetleri -Tartışmalı İlmî Toplantı-*, (İstanbul: Ensar Yayınları 2012), 306.

<sup>77</sup> Güler, "Osmanlı Türkçesi ile basılmış tefsir neşriyatının Osmanlı toplumunun Kur'an tefsirine yaklaşımında yol açtığı değişim", 46.

<sup>78</sup> Kâşifi, *Tefsîr-i Mevâkib*, 1/2-3.

<sup>79</sup> Satır altı tercümelemlerde Türkçe kelimeler, daha küçük boyuttaki kelimelerle Arapça kelimelerin altına yazılmıştır. Cümlelerin öğeleri, Arap dili yapısında göre sıralanmıştır. Genel olarak her Arapça kelimenin Türkçedeki karşılığı aranmaya çalışılmıştır. Kara, Mehmet, "Doğu ve Batı Türkçesinde Kur'an Tercüme ve Tefsirleri", *Diyanet İlmî Dergi* 29/3 (1993), 25.

<sup>80</sup> bk. Abdülkadir İnan, "Kur'an'ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 8, (1960), 90-91.

<sup>81</sup> bk. Aydar, "Osmanlı Tefsir Kültürü Açısından Mühim Bir Eser; Bursa Ulucami 435 Numaralı Tefsir Nüshası", 309-310.

“kavrayış ve anlama” karşısında değer kaybettiği veya anlamının kitlesel bir hüviyete büründüğü, “Halk için tefsir” mottosunun güçlendiği<sup>82</sup> vurgulanmaktadır. Ancak bu yaklaşım, önceki dönemin eğitim sistemini “ezbere dayalı” şeklinde niteleyerek toptancı bir bakış açısına sahip olması ve modernleşme öncesi dönemde kavrayışın hiç olmadığı ya da modernleşme döneminde anlamının kitlesel olarak gerçekleştiği gibi peşin kabulleri barındırmaktadır. Öte yandan anlamının sadece tercüme vasıtasıyla gerçekleşeceği veya Kur’an’ı anlamının sadece Kur’an’ın tercümesine erişim ile mümkün olacağı konusundaki kanı oldukça modern olmasının yanı sıra isabetli de değildir.

Modern öncesi dönemde tercüme ortaya çıkışında kendi dilinde eserler vasıtasıyla “anlama” pek tabii ki amaç iken bu amacın farklı ihtiyaçları karşılamaya yönelik olduğu söylenebilir. 1803’te Birgivi’nin ilm-i hâl’inin basılı ilk islami metin olması da ilm-i hallerin toplumun Kur’anî bilgiye ulaşmadaki merkezi rolünü göstermektedir.<sup>83</sup> Örneğin modern öncesi dönemde Aksarâyî (ö. 950/1543!), İslami literatürün halkın kendi dilinde telifini savunan bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Aksarâyî *İmadü’l-İslam* adlı ilmihal türünde kaleme aldığı eserini Türk dilinde hazırlamıştır. Mukaddimede eserin Türkçe olduğu için küçük görülmesi gerektiğini dile getirir. Çünkü eser, muhtevası itibarıyla ilm-i nâfidir ve amel-i salihendir. Dâvut (a.s.), Hak Teâla’ya ilm-i nâfî’yi sormuş ve şöyle cevap almıştır: “Hikmetimden ve buyruklarımdan bahseyleyen ilimdir”. Ona göre her kavmin dili kendisi için asıldır ve başka bir dilde aynı fayda sağlanamaz. Onun tabiriyle “Hz. Peygamber, bu diyara gelmiş olsaydı, O da Türkçe konuşurdu. Çünkü halka menfaat bu yolla gerçekleşir.” Aksarâyî, ilmin farziyetiyle ilgili hadisleri delil göstererek şu açıklamalarda bulunur: Arapça üzere ilim tahsil etmek üstün, Türkçe okumak ise farzı terk etmek olarak algılanmamalıdır. Ne yolla bilinirse bilinsin maksud olan “bilmek”tir. Gazâlî, kişiye farz olan ilmi kişinin haline göre tayin etmiştir. Örneğin kişi zengin değilse hac ve zekât ile ilgili bilgileri edinmesi vâcib olmaz, nafîle olur. Bu anlamda kendi haline uygun olan ilmi edinen kimse âlim sayılır. Bu kişi bu bilgileri ister bir hocadan okusun, ister ulemadan işitsin, isterse Türkî bir kitaptan edinsin fark etmez.<sup>84</sup> Aksarâyî kendi kitabını sıradan bir Türkçe kitaptan ayrı tutar. Zira onun kitabı ahkâm-ı şerî’ye kitaplarındandır. Bu konuda iki delil öne sürer; Mevâlî müftüleri halka anlatmak için ahkâmı Türkçe yazarlar ve kadılar Türkçe hükmederlerdi. Ayrıca “Biz her peygamberi kendi kavminin diliyle gönderdik” (İbrâhîm 14/4) ayetini de bu konuda delil olarak zikreder. “Bu kitap, fıkıh kitaplarından muteber kitaplardan olmuş oldu. Halka menfaati âm olduğu için ilm-i nafi oldu” der. Hatta “Belki Kur’an ahkâmını tercüme ettiği için “Türkî tercüme olunmuş Kur’an” oldu.” diyerek eserin fayda alanını genişletmek istediği görülür.<sup>85</sup> Türkçe tercümeden maksadı Türkçe konuşan halka kendi dilinde bir ilmihal kitabı sunmak olan Aksarâyî, bilgi edinmek için hocadan okumak ve dinlemek dışında üçüncü bir yol daha ortaya koymaktadır ki bu da okur-yazar halkın kendi dilinde ilmihaller yoluyla doğrudan kendine farz olan ilmi edinmesidir. Aslında Aksarâyî, eserde pek çok ayeti tercüme etmeden zikretmesine rağmen eserinin Kur’an ahkâmını tercüme etmesi sebebiyle Türkçe bir Kur’an tercümesi sayılabileceğine işaret etmiştir. Bu da Osmanlı toplumunda Kur’an’ın sadece tercüme vasıtasıyla anlaşılmadığını veya öğrenilmediğini göstermektedir. Bu bağlamda modern öncesi dönemde modern motivasyonlardan farklı olarak kişinin haline uygun bilgiyi edinme ve pratiğe dönüştürme amacının bilgi materyallerini şekillendirdiği söylenebilir.

#### 4.2. *Tefsîr-i Mevâkib*’in Popüleritesinde Dil ve Üslûp Faktörü

Geç dönem Osmanlı’da yayınlanan tam Türkçe tefsirler arasında *Mevâkib*’in ilk olarak 1841-1842’de– Arpa, Tıbyân tefsirinin ilk basım tarihini 1835 olarak kabul etmektedir<sup>86</sup>– yayınlanan *Tıbyân*’dan sonra 1875-1877’de yayınlanan *Zübedü Âsârî’l-Mevâhib* ve *’l-Envâr*’ı ve 1877’de yayınlanan *Tefsîrü’l-Cemâl*’nin de öncesine tekabül ettiği görülmektedir.<sup>87</sup> *Tıbyân*, *Mevâkib*’le mukayese edildiğinde daha ağır bir üsluba sahip<sup>88</sup>, *Mevâkib*’den sonra yayınlanan Arapça bilmeyen bir Türkün Kur’an mesajını en kısa yoldan kavrayabilmesi amacıyla telif edilen *Zübedü Âsârî’l-Mevâhib* ve *’l-Envâr* ise 17. Yüzyıla ait olmasına rağmen bugün bile anlaşılabilir

<sup>82</sup> Wilson, *Milliyetçilik Çağında Kur’an Tercümelere*, 120.

<sup>83</sup> Wilson, *Milliyetçilik Çağında Kur’an Tercümelere*, 107-108.

<sup>84</sup> Aksarâyî, *İmadü’l-İslam*, İBB Atatürk Kitaplığı, ts, 303 K, 4-6.

<sup>85</sup> Aksarâyî, *İmadü’l-İslam*, 476.

<sup>86</sup> Recep Arpa, “İlk Matbu Türkçe (Osmanlıca) Tefsir: Tıbyân Tefsiri”, *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü Ve Tefsir Çalışmaları-I*, ed. Bilal Gökür vd., (İstanbul: İYV Kur’an ve Tefsir Akademisi, 2011), 247-248.

<sup>87</sup> Mustafa Şentürk, “Modern Dönemde Kur’an’ın Türkçeye Çevrilmesi Mâcerâsı Zeki Mugâmiz’in Türkçe Kur’an-ı Kerîm Tercemesi”, *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*, ed. Bilal Gökür vd. (İstanbul: İYV Kur’an ve Tefsir Akademisi 2013), 2/496.

<sup>88</sup> Kâmil Miras, “Kur’an Tercümesi Hakkında Tarihî Hâtıralar ve İlmî Hakikatler”, 2/38, *Sebilürreşad* (1949), 194-195; Aydın, “İsmail Ferruh ve Tefsîrü’l-mevâkib Adlı Eseri”, 85-86.

kolaylıkta olduğu ifade edilmektedir.<sup>89</sup> Bu bilgiler ışığında *Mevâkib*'in kronolojik olarak te'lif sırası değil, basım tarihi göz önüne alındığında bir ara form olarak tercih edildiği ve halkın teveccühüne sunulduğu söylenebilir.

Geç Osmanlı döneminde *Tefsîr-i Mevâkib*'in art arda yayınlarla teveccüh görmesinde eserin üslûbu da etkili olmuştur. Dil ve üslup olarak değerlendirildiğinde Miras tarafından *Mevâkib*'in dilinin *Tibyân* ile mukayese edilerek daha sade ve anlaşılır olduğu kabul edilmiştir.<sup>90</sup> Bununla birlikte *Tibyân* ve *Mevâkib*'in birlikte basıldığı da görülmektedir.<sup>91</sup> Daha sonra *Mevâkib*, Ahmet Cevdet Paşa (öl.1895) tarafından halkın diline inememekle eleştirilmiş ve Ahmet Cevdet Paşa'nın yeni bir tercüme telifine yönelmesinde etkili olmuştur.<sup>92</sup> Hasan Basri Çantay (öl. 1964) ise *Tibyân* ve *Mevâkib* gibi tercümeleleri, bugünün tercüme tekniği ve dilinden uzak olmakla eleştirirken diğer taraftan da "asılsız ve faidesiz" olarak nitelediği pek çok bilginin tercümeyle eklenmesinden şikâyetçidir. Üstelik ona göre bu eserler, zamanın ruhî ve hakikî ihtiyaçlarını da karşılamamaktadır.<sup>93</sup> Benzer eleştirilerin İbrahim Hilmi (öl. 1963) tarafından da yapıldığı görülmüştür. O da Arap olmayanları Türkçe bir tercüme ile buluşturma gayretindedir. Ona göre Kur'ân sadece belagat kitabı değildir ve Arap olmayanların da onu anlamaya hakkı vardır.<sup>94</sup> Bu eleştirilerde görüldüğü gibi tercümelerde ana kriter, halkın dilini yakalamaktır. Halkın dilinden uzaklaşan tercümeleler, geçerliliğini kaybetmiştir. Burada dil seviyesinin kriteri, konuşma dili değil, yazı dilidir. Dolayısıyla bütün halkın değil, okuma bilen halkın seviyesi, tercümelerde belirleyici olmuştur. Bu bakımdan *Mevâkib*, kendi dönemindeki baskı sayıları ile değerlendirildiğinde hedefine ulaşmış görünmektedir. Ancak sonraki dönemin ihtiyaç ve seviyesi değiştiğinde eleştirilere maruz kalmıştır.

Tercüme tefsirlerin ortaya çıkmasında etkili olan faktörlerden biri de Osmanlı'da medrese dili- halk dili ayrımı olmuştur. Neticede Osmanlıda medrese dili, Arapçadır ve halkın çoğunlukla yazılı dili yoktur ve sözlü dil, Türkçe üzerinden yürümektedir. Bu durum medrese ile halk arasında bir yabancılaşma olarak görüldüğü gibi medresenin Türkçeye yabancılaşması olarak da ifade edilmiştir.<sup>95</sup> Öte yandan yapılan reformlarla yükseköğretimde Arapçanın önemini kaybettiği ve onun yerini Fransızcanın almaya başladığı görülmektedir. Bunun sonucunda sömürge ülkelerde olduğu gibi dilsizleşme tehlikesi kendisini hissettirmeye başlamıştır. Bu tehlikeyi bertaraf etmek için ya Arapçadan yeni bir terminoloji oluşturulması gerekmektedir ya da Osmanlı Türkçesi bunun için kullanılmalıdır. Bu anlamda geç dönem Osmanlı bağlamı, Osmanlı Türkçesine yeni bir dönem açmış olmaktadır.<sup>96</sup>

Öte yandan son dönem Osmanlı'da Kur'an öğretiminde eğitim materyali olarak kullanılan elifbâ kitaplarının kullanım amacındaki değişiklik de Osmanlı Türkçesi'ne teveccühün arttığını desteklemektedir. Önceki dönemde elifbâ kitapları sadece Kur'an öğretimi için sınırlandırıldığı halde, sonraki dönemde eğitim reformları ile birlikte ilgili materyal ile Osmanlı Türkçesi öğretiminin hedeflenmesi konusundaki tespit dikkat çekicidir.<sup>97</sup> Batı Tarzı eğitime geçiş ile birlikte devletin okuma yazma bilen kadroya ihtiyacı Osmanlı Türkçesi öğretimini hızlandırmıştır.<sup>98</sup> 1856-1911 yılları arasında Osmanlı Türkçesi öğrenimi için yüzlerce elifbâ türünde materyalin hazırlanması, bu materyallerin Kur'an öğretimi materyallerinden ayrılması ve Türkçe öğrenimi için hazırlanan elifbâların Kur'an öğretimi için hazırlanan elifbalardan sayıca daha fazla olması gibi değişiklikler geç dönem Osmanlıda Türkçe öğrenimine verilen önemi göstermesi bakımından önemli bir detaydır. Osmanlıcaya gösterilen teveccühün Kur'an öğretiminin aşama aşama geride bıraktığı görülmektedir.<sup>99</sup> Son dönemde Osmanlı Türkçesinde hazırlanan tefsirlerin ilgi görmesinde Türkçe okuma-yazma öğretiminin yükselişe geçmesinin etkisi söz konusu edilebilir.

<sup>89</sup> Mehmat Akif Alpaydın, "Bir Osmanlı Müfessiri ve Tefsiri: Gurâbzâde Ahmed Efendi ve *Zübedü Âsârî'l-Mevâhib ve'l-Envâr*", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/10 (2016), 304.

<sup>90</sup> Miras, "Kurân Tercümesi Hakkında Tarihî Hâtıralar ve İlmî Hakikatler", 195.

<sup>91</sup> Arpa, "İlk Matbu Türkçe (Osmanlıca) Tefsir: *Tibyân* Tefsiri", 249.

<sup>92</sup> Emine Armağan, "Ahmet Cevdet Paşa ve Tercüme-i Şerife" (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 47.

<sup>93</sup> Arpa, "Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin *Tibyân* Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri", 106.

<sup>94</sup> Şentürk, "Modern Dönemde Kur'ân'ın Türkçeye Çevrilmesi Mâcerâsı Zeki Mugâmiz'in Türkçe Kur'ân-ı Kerîm Tercemesi", 2/499.

<sup>95</sup> Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 256- 257.

<sup>96</sup> Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 259.

<sup>97</sup> Hatice Ayar, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kur'an Öğretim Materyali Olarak Elifbâlar (1824-1928)", (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 26.

<sup>98</sup> Ayar, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kur'an Öğretim Materyali Olarak Elifbâlar (1824-1928)", 3.

<sup>99</sup> Ayar, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kur'an Öğretim Materyali Olarak Elifbâlar (1824-1928)", 5, 253.

Osmanlı Türkçesine yönelişin artması, sadece Arapçanın merkezi konumunu kaybetmesi anlamına gelmez, aynı zamanda o dili konuşan topluluğun çoğullaşması, değişmesi ve yerelleşmesi anlamını da taşımaktadır.<sup>100</sup> Başka bir deyişle birbirine asırlarca “kutsal bir yazı dili” etrafında ümmet olarak bağlı olan toplulukların, kendi yerel dilleri etrafında bir bağlılığa evrilerek evrensel bağlılıklarını nispeten yitirmiş oldukları söylenebilir.<sup>101</sup> Nitekim artık yayıncılıkla birlikte “kutsal dil” -İslam toplumları için kutsal dil Arapça’dır- karşısında diğer dillerin konuşanları ve okuyanları eşit bir seviyeye yükselmiştir.<sup>102</sup>

Osmanlı için Arapçanın asıl olmasının yanı sıra Farsça da bir değere sahiptir. Türkçe bu sıralamada üçüncü seviyede yer almaktadır. İsmail Ferrûh Efendi, *Mevâkib*’i Türk dilinde kaleme aldığını ifade ederken kullandığı dili “kabaca lisân-ı Türk” olarak tanımlamıştır. Ferrûh Efendi’nin üslubunu nitelediği “Kabaca lisan-ı Türk” ifadesindeki kaba kelimesi, Osman Ergin tarafından Türk diline yönelik bir itham olarak değerlendirilmiş ve bu ifadenin “yüzeysel ve anlaşılır” anlamlarında kullanıldığı ifade edilmiştir.<sup>103</sup> Bu noktada Osmanlı döneminde Türkçe için kullanılan Türkî-i fasih ve Türkî-i basît ayrımının, “kabaca lisân-ı Türk” tabirini anlamak için özellikle açıklanması gerekmektedir. Kısaca Türkî-i fasih olarak ifade edilen Türkçe seviyesi, Arapça, Farsça gibi dillerden de zengin olarak beslenmiş olup Osmanlı aydın ve bürokrat sınıf tarafından kullanılmaktadır. Türkî-i basît ise fasih Türkçenin özelliklerine sahip olmayan avam sınıfın kullandığı dildir. Gelibolulu Mustafa’nın “Faraza lisan-ı Arabî tekellümü farz veya vacib olsa zebânî-î Farsî isti’imali sünnet-i seniyye makamında kıyam balsa beyan olunan halavetten mürekkeb lisan-ı Türkî telaffuzu müstahab ve basîtının Türkî fusaha kavline nehyi vacibdir.”<sup>104</sup> ifadelerinde görüldüğü gibi Türkçe iki tür olarak öne çıkmaktadır ki basît olarak nitelenen Türkçe tasvib görmemektedir. Hatta genel anlamda Türkçenin Osmanlı tarihinde ilim dili olarak yetersiz, sert ve kaba addedildiği de olmuştur.<sup>105</sup> İsmail Ferrûh Efendi’nin edebiyat alanındaki uzmanlığı göz önüne alındığında halkın faydasını amaçlasa da kullandığı dilin sert ve kaba addedilemeyeceği ortadadır. Dolayısıyla mütercim Osmanlı aydın ve bürokrat sınıfa mensubiyeti de dikkate alınırca üslûbunu nitelemek için kullandığı *kabaca lisan-ı Türk* ifadesi ile *Türkî-i fasih* seviyesini kastettiği söylenebilir.

#### 4.3. Yeni Bir Tür veya Bir Ara Form Arayışı

Dönemlere veya türlere göre bir ayırım yapılmaksızın anadilde tercümelere ortaya çıkışında anlamayı kolaylaştırma amacının etkili olduğu görülür. Genel olarak anadilde metinlerin halkın anlamasına sunulması ve daha geniş bir kitlenin hedeflenmesi yanında modern dönemde çevrilmek üzere seçilen eserler ulusal kültürlerin şekillenmesinde önemli bir işleve sahip olmuştur. Başka bir ifade ile tercümelere toplumun yeniden tasarlanması söz konusu olmuştur.<sup>106</sup> Geç dönem Osmanlı bu yönüyle modern döneme geçiş için bir kırılma noktası olarak değerlendirilebilir. Bu dönem, önceki dönemin bilgi anlayışının değiştiği ve yeni sosyal-kültürel ortamın ihtiyaçlarına hitap edecek bilgi üretimi için çabaların başladığı bir dönemdir. Bu bakımdan özellikle Tanzimat Dönemi, pek çok açıdan olduğu gibi tefsir alanı için de toplumsal anlamda bir dönüm noktasıdır.

Tanzimat dönemi bir “geçiş dönemi” olarak nitelenirse bu dönemde üretilen eserlerin de geçiş döneminin ihtiyaçlarının sonucu olarak ortaya çıktığı söylenmelidir. Dolayısı ile bu dönemde ortaya çıkmış bir eserden bahsettiğimizde bunun sosyal bir olgu olduğunu gözden kaçırmamız gerekmektedir. Bu bakımdan bu dönemin tercüme eserleri,- yukarıdaki maddelerde somutlaştırılmaya çalışıldığı gibi- devingen bir toplumsal bağlam içinde ortaya çıkmış eserler olarak değerlendirilmelidir.<sup>107</sup> Bu yaklaşıma göre devingen bir toplumsal bağlam içinde ortaya çıkmış metinler, merkez ve çevre olmak üzere iki konumda bulunabilir. Çoğunlukla merkezde yer alan metinler kanonik yani saygın görülen, merkezde yer almayanlar ise saygın görülmeyen metinlerdir.

<sup>100</sup> Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır, (İstanbul: Metis Yayınları 1995), 33.

<sup>101</sup> Anderson, *Hayali Cemaatler*, 51.

<sup>102</sup> Anderson, *Hayali Cemaatler*, 87-88.

<sup>103</sup> İsmail Ferrûh, *Tefsîr-i Mevâkib*, 1/ 2-3; Aldemir, “Hüseyn Vâizî Kâşifi ve Mevâkib Tefsiri”, 67-69.

<sup>104</sup> Gelibolulu Mustafa Ali, *Künhü’l-ahbâr*, 1/11 akt. Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1996), 21; İhsan Fazlıoğlu, “Osmanlı Döneminde 'Bilim' Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşmasındaki Yeri ve Önemi”, *Kutadgubilig Felsefe ve Bilim Araştırmaları Dergisi* 3 (Mart 2000), 160.

<sup>105</sup> bk. Fazlıoğlu, “Osmanlı Döneminde 'Bilim' Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşmasındaki Yeri ve Önemi”, 158.

<sup>106</sup> Itamar Even-Zohar, “Yazınsal Çoğuldizge İçinde Çeviri Yazının Durumu”, çev. Saliha Paker, *Çeviri Seçkisi 2: Çeviriyi Düşünenler*, drl. Mehmet Rifat, (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2004), 2.

<sup>107</sup> Şehnaz Tahir Gürçağlar, “Çoğuldizge Kuramı, Uygulamalar, Eleştiriler”, *Çeviri Seçkisi 1, Çeviriyi Düşünenler*, drl. Mehmet Rifat, (İstanbul: Dünya Yayıncılık 2003), 193.

Metinler arasındaki gerilimin sonucunda merkezdeki çevreye, çevredeki merkeze geçebilmektedir. Merkez ve çevrenin yer değiştirmesi, kanonik metinlerin işlevini yerine getirememesi sonucunda gerçekleşmektedir. Saygın görülen- kanonik birikim herhangi bir rekabetle karşılaşmazsa kemikleşme dönemine girecek ve tekdüze bir şekilde kendi kendini üretmeye devam edecektir. Bu süreç uzun sürdüğünde ise ya yavaş yavaş ya da ani bir şekilde ortadan kalkacaktır.<sup>108</sup> Bu bağlamda “...en üst konumda kemikleşmiş bir yazın tipi varken, yenilikleri başlatan daha aşağıdaki katmanlardır. Bu ikinci durumda, alt ve üst konumda bulunanlar yer değiştirmezlerse, edebiyatın tümü durağanlık durumuna girer.”<sup>109</sup> Geç Osmanlı döneminde ortaya çıkan eserler de yeni şartlardan etkilenerek gündeme gelmiştir. Bu değişimde boşluğu dolduracak veya durağanlığı giderecek yeni eserler, hem okur-yazar halka hitap etmeli hem de sözlü kültürün yerini almalıdır.<sup>110</sup>

Genel olarak edebi tercüme çalışmaları için söz konusu edilen bu yaklaşım, geç dönem Osmanlı’da tefsir alanında gerçekleşen dönüşümü de anlamamıza yardımcı olabilir. Modernleşmeye doğru giden süreç içinde kurumsal yapının, ilim habitatinin ve sosyal bağlamın dönüşmesi ile tefsir alanında da değişiklikler yaşanmıştır. Bu döneme kadar medrese merkezli olarak ele alınan bir tür olarak saygın konumda olan Arapça tefsir eserleri ve satır-arası tercüme “yeni” dönem içinde çeşitli problemlerle karşılaşmıştır. Geç dönem Osmanlı’da diğer türlerdeki boşluğu doldurmaya yönelik olarak çeviri edebiyatının yükselişe geçmesi gibi tefsir tercümelerinin de Arapça ağırlıklı tefsir eğitimi karşısında yükselişe geçtiği söylenebilir. Klasik tefsirler ve satır arası tercüme yeni nesil aydınlar, bürokratlar, okur-yazar halk kesimi tarafından anlaşılmadığından ve saygın kabul edilmediğinden alanda bir boşluk oluşmuştur. Zira üst seviyede var olan kemikleşmiş yapı ne halka hitap etmeye ne de sözlü kültürün yerini almaya müsait olmadığından yenilik alt seviyede yani halk düzeyinde başlamıştır. Öte yandan geçmişte Türkçe tefsirlerin örnekleri görülsede Türkçe henüz bir yazın dili olarak güçlü ve yaygın olmadığından bu dilde özgün eserler üretmek mümkün olmamıştır. Bu sebeple olsa gerek İsmail Ferrûh Efendi gibi ulema sınıfından olmayan bir aydın-bürokrat Türkçe tefsir tercümesi hazırlamıştır. Bu bağlamda Türkçe tefsirlerin önceki dönemlerin güçlü Arapça tefsirleri karşısında çevresel, sınırlı ve hafif kalmasına rağmen modernleşme ile aşama aşama halkın teveccühüne ulaştığı söylenebilir.

## Sonuç

Bu çalışmada İsmail Ferrûh Efendi’ye ait *Tefsir-i Mavâkib* özelinde geç Osmanlı döneminde Türkçe tefsirlerin art arda yayın sebepleri ve hangi ihtiyaçlara karşılık geldiği analiz edilmiştir. Eserin mukaddimesinde belirtildiği gibi İsmail Ferrûh Efendi, halkın Kur’an’ı kendi başına anlayabilmesi ve tefsirli hatim imkânı sağlaması amacıyla bu eseri tercüme etmiştir. Halkın din dili, modern öncesi dönemde sözlü bir dildir. Dolayısıyla bir öğretici ya da anlatıcıya ihtiyaç duymaktadır. Türkçe tercüme tefsirlerin popülerleşmesinde bu vasıtadan azade olarak dinin temel kaynağı ile toplumu buluşturma amacı etkili bir motivasyon olmuştur. Temel motivasyonu bu olsa da Ferrûh Efendi, hitap ettiği kitlenin hassasiyetlerini göz ardı etmemiş ve Kâşifî’nin tasavvuf ağırlıklı eserini kaynak eser olarak belirlemiştir. Eser, genel olarak klasik tefsir formatının dışına çıkmamıştır. Tercüme açısından ise önceki tercüme türleri arasında değerlendirildiğinde sade bir üsluba sahip olup Türk dil yapısına uygun cümle düzeyinde bir yöntem benimsemiştir. İsmail Ferrûh Efendi’ye motivasyon sağlayan husus, satır-arası tercüme türünün halk için anlaşılmasının zorluğudur. İsmail Ferrûh Efendi’nin *Tefsir-i Mavâkib*’de kullandığı tercüme yöntemi sayesinde metni anlamak için okuma bilmek yeterli olacak ve bir öğreticiye veya cami-tekke ortamına ihtiyaç duyulmayacaktır. Bu yolla toplumun batılılaşmasında bir adım daha atılmış olduğu söylenebilir. Ayrıca halkı Kur’an ile vasıtasız buluşturma ve halkın kendi kendine anlamasına imkân tanıma gibi temalar, son derece modern olarak nitelenebilirse de halkın modernleşme öncesinde Kur’an’a uzak olduğu ya da Kur’an’a erişiminin olmadığı iddialarını da içinde barındırmaktadır. Bu durum halkın Kur’an’a erişiminin sadece Kur’an üzerinden gerçekleşeceği kabulünün bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Hâlbuki Osmanlı toplumunda halkın ilmihal vs. türü başka eserler yoluyla da Kur’anî bilgiye erişebilir durumda olduğu Aksarâyî’nin *İmâdü’l-İslam* adlı Türkçe ilmihali örnekliğinde ortaya konulmuştur. Öte yandan pek çok çevirinin yapıldığı geç Osmanlı döneminde Arapça ve Batı dilleri dışında yeni bir dil arayışının Osmanlı Türkçesine teveccühü artırdığı ve yeni bir yazın dili ihtiyacının dolaylı olarak Türkçe telifleri hızlandırdığı görülmektedir. Bu devingen toplumsal ortam içinde ortaya çıkmış bir eser olarak değerlendirildiğinde tefsir alanı açısından modernleşme ve modernleşme öncesi sürecin mukayesesi önem taşımaktadır. Bu husus göz önüne alındığında Osmanlı toplumunda Arapça tefsirler ve İsmail Ferrûh Efendi’nin

<sup>108</sup> Şehnaz Tahir Gürçağlar, “Çoğuldizge Kuramı, Uygulamalar, Eleştiriler”, 195.

<sup>109</sup> Itama Even-Zohar, “Yazınsal Polisistem İçinde Çeviri Yazının Durumu”, çev. Saliha Paker, *Adam Sanat* 14 (Ocak 1987), 61 akt. Saliha Paker, “Tanzimat Döneminde Avrupa Edebiyatından Çeviriler:Çoğul Dizge Kuramı Açısından Bir Değerlendirme”, çev. Ali Tükel, *Metis Çeviri*, 1 (Güz 1987), 34-35.

<sup>110</sup> Even-Zohar, “Yazınsal Çoğuldizge İçinde Çeviri Yazının Durumu”, 34, 40-41.

eleştirdiği tercüme türü olarak bir öğretici gözetiminde yapılan satır arası Kur'ân tercümelerinin üstün konumda yer aldığı görülür. Merkezde yer alan bu yerleşik türler, son dönem Osmanlı'da artık yeni kuşaklara hitap etmediği ve ulema sınıfı konumunu kaybetmeye başladığı için alanda bir boşluk oluşmuştur. Bu boşluk ya yeni bir tür tarafından doldurulacak ve durağanlık yaşanmayacaktır. Ya da boşluk büyüyecektir. Tefsir alanında medrese sisteminin etkisini yitirmeye başlamasıyla oluşan boşluğu Türkçe tercüme tefsirlerin doldurduğu söylenebilir. Özellikle sonraki Türkçe meal-tefsir birikiminin büyüklüğü düşünöldüğünde durağanlığın üretkenliğe dönüştüğü vurgulanmalıdır. Son tahlilde *Tefsîr-i Mevâkib*, hem te'lif edildiği hem de sık aralıklarla basıldığı dönem açısından değerlendirildiğinde içinde yer aldığı toplumsal değişimlerin ürünü olarak nitelenebilir.



## Kaynakça

- Ağırakça, Ahmet- Eryarsoy, Beşir. *Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Meâlî*, İstanbul: Buruc Yayınları, 1997.
- Aksarâyî, Abdurrahman b. Yûsuf. *İmâdü'l-İslam*. İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, 303.
- Aldemir, Merve. "Hüseyin Vâizî Kâşîfî ve Mevâkib Tefsiri". İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Alpaydın, Mehmet Akif. *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*. İstanbul: İFAV Yayınlar 2016.
- Alpaydın, Mehmet Akif. "Bir Osmanlı Müfessiri ve Tefsiri: Gurâbzâde Ahmed Efendi ve Zübedü Âsârî'l-Mevâhib ve'l-Envâr'ı". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/10 (2016), 271-306.
- Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. çev. İskender Savaşır. İstanbul: Metis Yayınları, 1995.
- Armağan, Emine. "Ahmet Cevdet Paşa ve Tercüme-i Şerife". İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Arpa, Recep. "Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı'da Gazete ve Dergi ilanlarında yer alan Tefsir İlanları", *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi* 16 (2011), 27-66.
- Arpa, Recep. "İlk Matbu Türkçe (Osmanlıca) Tefsir: Tibyân Tefsiri". *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü Ve Tefsir Çalışmaları-I-*. ed. Bilal Gökçür vd. İstanbul: İYV Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2011, 241- 260.
- Arpa, Recep. *Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Arpa, Recep. "Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri: Te'lîf mi Tercüme mi?", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Darulfunun İlahiyat]* 35 (2016), 55-96.
- Arpa, Recep. "Tâhirü'l-Mevlevî'nin Tefsîr-i Hüseyinî Tercümesi'nden Bir Numûne". *Usûl: İslam Araştırmaları* 21 (2014), 129-146.
- Ayar, Hatice. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kur'an Öğretim Materyali Olarak Elifbâlar (1824-1928)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Aydar, Hidayet. "Cumhuriyet Döneminde Türkçeye Tercüme edilmiş Kur'an Tefsirleri". *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri-Tebliğler Müzakereler-*. İstanbul: Ensar Yayınları 2012.
- Aydar, Hidayet. "Uygurlarda Kur'an Çalışmaları". *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 28 (2004), 137-171.
- Aydar, Hidayet. "Osmanlı Tefsir Kültürü Açısından Mühim Bir Eser; Bursa Ulucami 435 Numaralı Tefsir Nüshası", *Turkish Studies*, 7/3 (2012), 307-327.
- Aydın, Fatma. *İsmail Ferrûh ve Tefsiru'l-mevâkib Adlı Eseri*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Bimen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi I-II*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1960.
- Bırışık, Abdülhamit. "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler". *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri: Tebliğler Müzakereler*. haz. İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz. İstanbul: Ensar Yayınları, 2012, 199-240.
- Bırışık, Abdülhamit. "Osmanlıca Tefsir Tercüme ve Hüseyin Vâizî Kâşîfî'nin Mevâhib- Aliyye'si". *İslami Araştırmalar Dergisi* 17/1 (2004), 53-68.
- Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri I*. İstanbul: Matbaba-i Âmire, 1333.
- Cevâhiru'l-Asdâf*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya, 191.
- Cündioğlu, Düccane. *Kur'ân Çevirilerinin Dünyası*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2011.
- Çalışkan, İsmail. "Tefsiri Mehmed Efendi'nin Tefsir-i Tibyan Adlı Eserinin Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetindeki Yeri ve Dönemin Siyasî-Sosyal Yapısı İçin Anlamı". ed. Bilal Gökçür vd. *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*. 1/215-140. İstanbul: İYV Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2011.
- Çelik, Ersin. "19. Yüzyılda Bir Tefsir Klasığının Farsçadan Türkçeye Tercümesi: İsmâil Ferrûh Efendi'nin Tefsîr-i Mevâkib Adlı Eseri" . ed. Ahmet Hamdi Furat, *Sahn-ı Semân'dan Dârü'l-Fünûna: Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Âlimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XIX. Yüzyıl*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021, 241-269.
- Demir, Ziya. *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir çalışmaları*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2007.

- Ersoy, Mehmet Akif. “Edebiyat”. *Sebilü'r-reşad* 8/183 1327-1330.
- Even-Zohar, Itamar. “Yazınsal Çoğuldizge İçinde Çeviri Yazının Durumu”. çev. Saliha Paker. *Çeviri Seçkisi 2: Çeviriyi Düşünenler*. drl. Mehmet Rifat. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2004, 191-201.
- Fazlıoğlu, İhsan. “Osmanlı Döneminde 'Bilim' Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşmasındaki Yeri ve Önemi”, *Kutadgubilig Felsefe ve Bilim Araştırmaları Dergisi* 3 (Mart 2003), 151-184.
- Gökkır, Necmettin. *Tanzimattan Günümüze Din-Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Güler, Nurdane. “Osmanlı Türkçesi ile Basılmış Tefsir Neşriyatının Osmanlı Toplumunun Kur’ân Tefsirine Yaklaşımında Yol Açtığı Değişim”. *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2 (2016).
- Güney, Ahmet Faruk. “Gaza Devrinde Kur’ân’ı Yorumlamak: Fetih öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir eserleri”. *DİVAN İlmî Araştırmalar* 18 (2005/1), 193-244.
- Gürçağlar, Şehnaz Tahir. “Çoğuldizge Kuramı, Uygulamalar, Eleştiriler”. *Çeviri Seçkisi 1, Çeviriyi Düşünenler*. drl. Mehmet Rifat. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2003, 243-268.
- H. Fleischer, Cornell. *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*. çev. Ayla Ortaç. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- İnan, Abdülkadir. “Kur’an’ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 8, (1960), 79-91.
- İyibilgin, Orhan. “Tefsîri Mehmed Efendi ve Tıbyân Tefsiri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 387-404.
- Kara, İsmail. *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak: Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih Medeniyet*. İstanbul: Dergah Yay, 2. Basım, 2018.
- Kara, Mehmet. “Doğu ve Batı Türkçesinde Kur’ân Tercüme ve Tefsirleri”. *Diyanet İlmî Dergi* 29/3 (1993), 25-36.
- Karaismailoğlu, Adnan. “Hüseyin Vâizî Kâşifi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/16-18. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kâşifi, Hüseyin Vâiz-i. *Mevâkib Tefsiri: Kur’ân-ı Kerim ve Meali*. çev. İsmail Ferrûh Efendi. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1282.
- Kâşifi, Hüseyin Vâiz-i. *Mevâkib Tefsiri: Kur’ân-ı Kerim ve Meali*. çev. İsmail Ferrûh Efendi. sad. Süleyman Fahir. İstanbul: Bütün Kitabevi, 1959.
- Kaya, Murat. “Tanzimat sonrasındaki Tefsir faaliyetleri”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’ân Tefsirine hizmetleri -Tartışmalı İlmî Toplantı-*. haz. İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz. İstanbul: Ensar Yayınları, 2012, 301-338.
- Kuran, Ercüment. *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Miras, Kâmil. “Kur’ân Tercümesi Hakkında Tarihi Hatıralar ve İlmî Hakikatler”. *Sebilürreşad* 2/38 (1949).
- Muhammed bin Hamza. *XV. yüzyılda yapılmış Kur’ân Tercümesi*. haz. Ahmet Topaloğlu. İstanbul: Kültür Bakanlığı yayınları, 1976.
- Muhammed Cemaleddin Hindi ed-Dihlevi, *et-Tefsirü'l-Cemali ale't-tenzili'l-Celali*, Haz. Mevlana Muhammed Hayreddin Han Hindi Haydarabadi. Bulak: Matbaa-i Hidiviye, 1294.
- Özkan, Mustafa. “Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Kur’ân Tercümelere”. *Tarihten Günümüze Kur’an’a Yaklaşımlar*. ed. Bilal Gökkır vd. 517-558. İstanbul: İYV Kur’an ve Tefsir Akademisi, 2010.
- Öztürk, Mustafa. *Osmanlı Tefsir Mirası*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Paker, Saliha. “Tanzimat Döneminde Avrupa Edebiyatından Çeviriler: Çoğul Dizge Kuramı Açısından Bir Değerlendirme”. çev. Ali Tükel. *Metis Çeviri* 1 (Güz 1987), 31-43.
- Paker, Saliha. “The Age of Translation and Adaptation, 1850-1914: Turkey”. *Modern Literature in the Near and Middle East 185-1970*. ed. Robin Ostle. Londra: Routledge, 1991.
- Süreyya, Mehmed. *Sicilli-î Osmânî*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, ts.
- Şentürk, Mustafa. “Modern Dönemde Kur’ân’ın Türkçeye Çevrilmesi Mâcerâsı Zeki Mugâmiz’in Türkçe Kur’ân-ı Kerim Tercemesi”. *Osmanlı Toplumunda Kur’ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*, ed. Bilal Gökkır vd. 2/493-506. İstanbul: İYV Kur’an ve Tefsir Akademisi, 2013.
- Şentürk, Recep. “Fıkıh ve Sosyal Bilimler Arasında Son Dönem Osmanlı Aydını”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 4 (2000), 133-171.
- Şirin, İbrahim. “Sadullah Paşa'nın 19. Asır Manzumesi Bağlamında Osmanlı'da Bilginin Toplumsal Tarihine Bir Bakış”. *Sosyoloji Dergisi* 3/15 (2007/2), 41-56.

- Tekin, Mustafa. "Osmanlı'da Ulemeden Aydına Dönüşüm Süreci: Sosyolojik Bir Yaklaşım". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 4/1 (Bahar 2004), 227-234.
- Topaloğlu, Ahmet, "Kur'ân-ı Kerim'in İlk Tercümeleri ve Cevâhiru'l-Asdaf", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (Aralık 1983).
- lken, Hilmi Ziya. *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*. İstanbul: yy 1935.
- Wilson, Brett. "Mehmet Akif Ersoy ve Kur'an'a Erişim". *Direnen Meal: Akif Meali*. ed. Recep Şentürk. 39-49. İstanbul: Mahya, 2016.
- Wilson, Brett. *Milliyetçilik Çağında Kur'an Tercümeleri: Türkiye'de Yazılı Kültür ve Modern İslam*. çev. Ceren Can Aydın. İstanbul: Alfa Yayınları 2018.
- Yazar, Sadık. "Bakir Bir Araştırma Sahası Olarak Osmanlı Tercüme Geleneği". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 60/1 (2020), 153-178.
- Yetiş, Kazım. "Beşiktaş Cem'iyet-i İlmiyyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 5/552-553. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.